ع. بطال.

نظريّات ادبيّه

(تأليف و ادبياتنڭ قاعده، قانون و اصوللرى).

مكتبلر، هم مكتبسز تحصيل اوُچوُن يولباشچى.

مؤلفنڭ اوز نشرى.

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ"
1913.

58
ت 3

„تاتار تاریخی"

مؤلفنڭ رشدی مکتبلر اۉچۉن ترتیب ایتکان اوشبو اثری ایکنچی مرتبه تۉزه‌تلۉب باصلدی. «مدرسهٔ حسینیه»ده وعموما اورنبورغ وترویسکی مکتبلرنده هم باشقه بیك كوب مکتبلرده قبول ایتلگان اوشبو اثرگه مکتب اداره‌لرینڭ دقتلرن جلب ایته‌مز. بهاسی برەملەب ٤٠ تین. کوبلەب آلوچیلرغه ٣٠ % تنزیل. „تاتار تاریخی" و «نظریات ادبیه» کتابلرن آلدرۇرغه

آدریس:

Казань.

А. Батталову.

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPANESİ

KAYİT No. 5313

YER No. A.3854

ع. بطال.

5313
A 3854

نظريات ادبيه

(تأليف و ادبياتنڭ قاعده، قانون و اصوللرى).

مكتبلر، هم مكتبسز تحصيل اوچون يولباشچى.

مؤلفنڭ اوز نشرى.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ".
1913.

«امید» مطبعه‌سی قزانده.

مؤلفدن.

بو کۆنده تاتارنڭ تلی و ادبیاتی بار دیب ئەیتورگه یاری. تل و ادبیات دیو بلەن، مکتبلر، تل و ادبیاتنڭ مکتبده اۆیرەتلووی ایسکه تۆشه. صۆڭ یللرده تلمزنڭ مکتبده اوقۆلورغه تیيشلگی سیزیلۆب، تلمزگه قاعدەلر تۆزۆله — صرف و نحو کتابلری یازولا باشلادی. شاعر ع. توقایف «مکتبده ملی ادبیات درسلری» آدلی بر خریستاماتیاده ترتیب ایتوب چغاردی. ایندی تلمز قایو بر مکتبلرده اوز اسمی بلەن، «تاتار تلی» دیب برفن بولۆب کرتلۆب کیله؛ تلمزنڭ املاسی، انشاسی، اوقووی وقاعدەلری اۆیرەتۆله. کوبدن توگل، „قرائت ترکیه" — فلان دیب، ابتدائی مکتبلرده‌گنه ماتاشدرلغان تلمز، حاضر رشدی صنفلرده ده اوقۆتۆلا، هم، صرف و نحو قاعدەلریندن صۆڭ تألیف، نثر وشعر نظریه‌لری هم ادبیات بلەن طانیشونڭ کیرەکلگی‌ده آڭغارولا باشلادی. تاتار مکتبلرینده تاتار تلن ئەدەم رەتلی اوقۆتونڭ تیيشلگی حقنده ایندی مطبوعات‌ده سوز قیلا وشاگردلرده صۆری باشلادیلر.

„مکتب" ژورنالینڭ برنچی نومیرینده عالمجان افندی ابراهیمف „مکتبده ادبیات" دیگان مقالەسنده مکتبلرمزده نظریات ادبیه اۆیرەتو و ادبیات بلەن طانشدرونڭ لزومندن بحث ایته. „وقت" غزیتەسینڭ ۱۱۶۷ نچی نومیرینده ب. ش. افندی ملالرغه اۆیرەتۆرگه تیيشلی نەرسەلرنی صاناغانده: ... تاتار ادبیاتینه حقنچه تۆشۆندرو، دیب کیته. اوفادەغی مدرسۀ عالیه شاگردلری:

„ تاتار ادبیاتی ده اوقوٗلسون! “ دیب صوٗریلر؛ یه‌نه، „ مدرسهٔ حسینیه “ شاگردلرینڭ طلبلری اچنده „ تاتارچه ادبیات اعدادی صنفلرده‌ده اوقوٗتوٗلسون! “ دیگان سوز بار؛ („وقت“، ۱۱۶۱ نومیر).

تألیف و افاده‌نڭ قاعده و اصوللریندن بحث ایتکان علم، عربلرده „علم البیان“ دیب آتالا ایدی. بو „بیان“ سوزی حاضرگی اصطلاحده‌غی „تألیف“ سوزینه طوغری کیله. بو کوٗنده‌گی مدنی خلقلرده تألیف و ادبیاتنڭ قاعده و اصوللرن „نظریات ادبیه“ یاکه „ادبیات تییوریاسی“ دیگان برفن تیکشره. علم البیان بله‌ن نظریات ادبیه کوب جهتدن بربرینه اوٗشیلر، لکن عربلرنڭ علم البیانی ایسکی حالنچه طوٗرغانی حالده، ادبیات تیوریاسی غرب خلقی ترقی ایتکان نسبتنده ترقی ایتکان وکمالتکه ایرشکان. شول سببدن، هم بزنڭ یاڭا ادبیاتمز عرب ادبیاتی ئزی بله‌ن بارمیچه، غرب ادبیاتی ئزی بله‌ن بارغانلقدن، تل و ادبیاتمزنڭ اصوللرن علم البیان بولی بله‌ن یازمیچه، تگی یاڭا „ادبیات تییوریاسی“ دیگان فن یولی بله‌ن یازارغه تییش.

مکتبده معلملك ایتکانده، ایبده‌شلرنڭ اتفاقی بله‌ن، تاتار تلن پروغرامغه اوز اسمی ایله کرتوب، ممکن قدر یاقشی اوقوٗتوٗرغه طرشلغان ایدی. اوتکان قش رشدی صوٗڭ و اعدادی برنچی صنفلرده‌ده تاتار تلن دوام ایتدروٗرگه تله‌گانمزده، تاتار تلینڭ نظریات ادبیه‌سن اوقوٗتو میڭا طابشرلغان ایدی. بو فنده، یعنی چن و یاڭا ادبیات تییوریاسنده تاتارچه بر اثرده بولماغانلقدن، نظریات ادبیه‌نی یازوٗب اوقوٗتوٗرغه مجبور بولدم. قش بویی یازا و اوقوتا طوٗرغاچ، بوٗتوٗن نظریات ادبیه اوقولا یازدی.

بو درسلرمنی بر آز توٗزه‌توب، باصدرورغه اویلاغاچ، فکرینه اوٗشانغانم بر ایبده‌شیمه کیگه‌ش ایتدم، اول میڭا: «نظریات ادبیه یازاسڭ ایکان؛ آرتق خیر اش. مینم قرارم شول ایدی: بر توگل اون یازلسه‌ده، اون برنچیگه اوزم یازاچقمن، دی ایدم، لکن سین یازا باشلاغاچ، قرارمنی اوزگه‌رتدم: مطلوب حقیقی بر نظریات ادبیه طودرو، شوڭا کوره، مین سیڭا تله‌کده قالام» دیب

يازوب، ميڭا باطرلق بيردى. بەس مين درس دفترلرمنى ياڭادن آقتاروب، توزەتورگە و آققه كوچرورگە طوتوندمدە، نهايت آلدڭزغه قويولغان مونه شوشى اثر — „نظريات ادبيه“ ميدانغه كيلدى؛ لكن مين تگى دوستيمه و باشقه يازوچيلرغه يول بيكەونى اصلا قصد ايتميم و اثرمنڭ „حقيقى نظريات ادبيه“ بولوون دەدعوا قيلميم، شوندەده يوغارى صنفلر اوچون درسلك و ادبيات نظريەلرى بلەن طانوشاسى كيلگان يگتلرگه يولباشچى بولورغه ياراسەكيرەك ديب اويليم. صوڭندن اوزم كورگان، ياكه بوتەنلر طرفندن كورسەتلگان كيمچيلكلر كيلەچكدە توزەتولەچكدر.

اثردەگى اوشبو نەرسەلرگە اوقوچينڭ دقتن جلب ايتەم:

١) صرف و نحوگه ترەب سوز قيلنغاندە عالمجان ابراهيمفنڭ «تاتار صرفى» و «تاتار نحوى» ندەگى اصطلاحلر آلوندى؛ چونكه حاضر مكتبلرنڭ كوبسنده درسلك بولوب، شولر قبول ايتلگان.

٢) كيلەچك زمان فعلينڭ صيغەسى، ايسكى ادبياتمزده بولغانى و موسى افندى بيگييف قوللانغانى كبى، دوامنى آڭلاتقان صفت اورننده ده قوللانلدى، لكن بو، كتابده بيك آز اورونده.

٣) «سوز» ايكى معناده: كلمه و كلام (рѣчь) معنالرينده يورتولدى.

٤) بوتون ياۋروپا خلقلرينڭ نظريات ادبيەسنده اورتاق و شايع بولغان ماتور و جانلى بايتاق اصطلاحلر شول كوينچه آلونوب، آلار اورنينه عربچەدن ياكه تاتارچەدن اصطلاحلر ياصارغه طرشلمادى. بولاى ايتودن بيلگيلى بر ئيدييه و مقصد كوزەتوله؛ اول خصوصده كتابنڭ «سوزنڭ لغت ياغندن توزولشى» ديگان فصلنده بر آز سوز بار. بعض بر عربچەدن آلنغان اصطلاحلرنڭ حاضرگى ادبيات تييوريياسندەغى مرادفلرى صزق آستنده كورسەتلدى، هم آزغنه تاتارچه اصطلاحلرده ياصالدى.

٥) مدنى ملتلرنڭ ادبياتندەغنه بولوب، ئەليگه بزنڭ ادبياتمزده بولماغان تارماقلر، تورلر و آلرنڭ تاريخلرى سويلەندى. بو طوغريدەميڭا تگى ايبلشمنڭ

بیرگان کیگەشن سزگە دە عرض ایتەم: «سینڭ نگی تاتاردە مثالی بولماغان، شوڭا کورە، تطبیقی ممکن بولماغان پائیما، باللادا، پسیۋدا ـ کلاسیسیزم و فلان حقندە قوزغاتقان مسألەڭ مهم. مینمچە، آلارنی بۆتۆنلەی تاشلارغە یارامی. بزنڭ مطلب، میدانغە چققان اثرلرگە فنی، أدبی قیمت بیرودن بیگرەك، خلقمزغە فن ادبیاتنڭ نیدن عبارتلغن طانتودر. شونلقدن، اول مسألەلر حقندە، گرچە نظری بولسەدە، بر معلومات بیرورگە، مثالی تاتاردە طابولمی ایکان، شونی ئەیتۆرگەدە، روسدن برنیچە مثال کیتررگە. هر حالدە، سین تاتار ادبیاتی بلەن تیگز نظریات بیرورگە توگل، بلکە آناردن یوغاری، بناءً علیە، آنڭ تکاملینە خدمت ایتەرلك نظریەلر بیرۆرگە تییشلی».

ع. بطال.

صاراپۋل. ٦ ایپول، ٩١٣ یل.

نظریات ادبیه.

نظریات ادبیه فن بولو یاغندن - تألیف اوچون کیره‌ك بولغان قاعده وقانونلرنی تیکشرگان فن «نظریات ادبیه» دیب آتالا.

نظریات ادبیه‌نك بولینووی - نظریات ادبیه ایکی بولوُمگه آیرولا: ۱) عمومی و ۲) خصوصی. عمومی بولوُمنده تألیفلرنك همه‌سینه عمومی بولغان قاعده وقانونلر سوُیله‌نه؛ خصوصی بولوُمنده ایسه، تألیفنك هر تورلی جنس وتارماقلرینك آیرم، آیرم بوی صوُنغانی قاعده وقانونلر بیان ایتله.

I

عمومی نظریات ادبیه.

تألیف - بیلگیلی بر نه‌رسه حقنده‌غی فکر و حکملرنی بر توُرلی ترتیبکه قویغاچ، سوز بلان تعبیر ایتو - „تألیف" دیب آتالا.

تألیفنك عنصرلری - ۱) موضوع - بیلگیلی بر نه‌رسه حقنلغنده اویلی، سوُیلی و یازا آلغانلغمزدن، تألیفکه طوتونغانده ایڭ الك شوندی بر نه‌رسه‌گه طوقتارغه مجبور بولامز. ئه‌نه شول، تألیفکه نیگز ایتوب آلنغان نه‌رسه‌نی موضوع دیب آتیلر: مثلا: بره‌و ۋولغا یلغه‌سی حقنده، ایکنچی بره‌و چنگیز خان طوغروسنده، اوچنچی بر کشی اوقونك فایدالری خصوصنده یازارغه ئه‌زرله‌نسه، بز: برسی اوزینك تألیفینه ۋولغا نهرن، ایکنچیسی چنگیز خاننی، اوُچنچیسی اوقونك فایدالرن „تیما" ایتوب آلدی، دیب ئه‌یته‌مز. شول ره‌وشچه نظریات ادبیه‌ده „تیما" ریاضیانده‌غی مسأله شیکللیدر؛ تیماغه جواب بیرو، یا که تألیف یازو - مسأله‌نی چغارو — حل قیلو کبکدر.

بر تألیفده بر نەرسەنڭ هر یاغندن بحث ایتو آور بولغانلقدن، عادتڭ، تألیفکه تیما ایتوب آلنغان نەرسەنڭ بعض بر یاقلرنغنه و آڭا بەیلەنیشلی بیلگیلی مسألەلرنیگنه آلوب یازالر: مثلا ۋولغا حقنده زور بر کتاب ده، اوزون بر مقاله ده، کچکنه بر فقره ده یازارغه ممکن.

۲) مندرجه ـ تیما صایلاغاچ، شول نەرسه حقنده معلومات، خبر و فکرلر کیرەك بولا. بولر تألیفنڭ تیماسن تیکشرو، اۇیرەنو و آڭلاو آرقاسنده قولغه تۆشۆروله. نەرسەلرنی آڭلاو بزگه ایکی تۆرلی یول بلەن ممکن: آ) یه بز آلرنی اۇزمز واسطەسز تیکشرەمز، اۇیرەنەمز و بحث ایتەمز؛ ب) یا که آلر حقنده بوتەن کشیلرنڭ ئەزر فکرلرن، آلرنی تیکشروب و صناب سۆیلەگان سوزلرن اوقیمز. تیما حقندەغی خبرلر، اوز فکر و قاراشلرمز تألیفنڭ «مندرجەسی» دیب آتالا.

۳) پلان ـ بزنڭ بر نەرسه حقندەغی معلوماتمز و فکرلرمز، البته، بر بر آرتلی تزلشلی، و اوز آرا بر تۆرلی بەیلەنیشلی بولالر؛ یعنی، مؤلف، فکر و معلوماتلرنی بیلگیلی بر ترتیبگه قویارغه تییش؛ مثلا: ۋولغا حقنده یازوچی ایڭ الك آنڭ موقعی طوغریسنده، صوڭره آنڭ بویلرینڭ احوال طبیعەسی حقنده، آندن صوڭ آنڭ بوینده یەشەوچی خلقلر طوغریسنده و آقتقدن اوزینڭ آندن آلغان تأثراتی حقنده سۆیلی آلغانی کبك، بوتەن تۆرلی ترتیب بلەن‌ده سۆیلی آلادر. مونه، فکرمزنی بیان قیلغانده رعایه قیلورغه تلەگانمز ترتیب— تألیفنڭ „پلانی“ دیب آتالا.

٤) افاده ـ ئەلی‌ترتیبکه صالنغان فکرلر، بزنڭ باشمزدەغنه ـ تألیف میدانغه چققانی یوق. اگر اول فکرلرمزنی میدانغه چغاروب نغتیق، باشقەلرغەده آڭلاتیق، دیسەك، آلرنی سوز بلەن تعبیر قیلورغه، آلرغه بر تۆرلی شکل (فورما) بیرورگه تییش بولا. فکرلرنی سوز بلەن تعبیر قیلو ـ "افاده„ دیب آتالا.

مونه، شوشی دورت عنصرنی کوزده طوتوب، تألیفنی „بیلگیلی بر نەرسه ۱) حقندەغی فکر وحکملرنی ۲) بر تورلی ترتیبکه قویغاچ ۳)، سوز بلەن تعبیر قیلو ٤)“ دیب تعریف ایتدك.

بولردن باشقه، تألیفده ۵) سوز باشی (سرلوحه) و ٦) ئیدییه (مقصد) دیگان عنصرلرده بولا. سوز باشی کوبرەك وقتده تیمابلەن بر تۆسلی بولسەده،

بو هر وقت لازم بر اش توگل. مثلا، ۋولغا حقندەغی تألیفکه „ۋولغا“ دیگان سوز باشی قویمیچه، „شرقی یاۋروپاده ایڭ زور یلغه“، یاکه „بورونغی بلغارلرنڭ وطنی آرقیلی آغار ایڭ زور یلغه“ دیب و باشقەچه سوز باشلری قویارغه ممکن. „ئیدییه“ دیب مؤافنڭ تألیفنده کوزەتکانی توب فکرگه ئەیتله. کوب وقتده بو توب فکر سوز بلەن ئەیتلمیچه، مندرجەنڭ اوزیندن کیلوب چقا. مثلا، ۋولغا حقندەغی تألیفنڭ ئیدییەسی آنڭ ساودا یاغندن اهمیتلی بولووی، یاخود آنده سیاحت ایتونڭ راحت و قزقلی ایکانلگی بولورغه ممکن.

اوشبو آلتی عنصرنڭ اوچەوی (سوز باشی، پلان و افاده) تألیفنڭ طشقی (سوز) یاغینه، اوچەوی (تیما، مندرجه و ئیدییه) اچکی (معنا) یاغینه قاریلر. تألیفنی اچکی یاغندن تیکشرگانده بز اوچ تورلی سوآل بیره آلامز: ۱) نی اوقودق (مندرجه)؟؛ ۲) نی حقنده اوقودق (موضوع)؟؛ ۳) اوقولغان مقالەدن نی چغارا آلامز (ئیدییه)؟.

استیل ــ اسلوب.

بز، فکرمزنی نیندی تل بلەن افاده ایتسەك، سوزلرنیده شول تلدن آلامز. لکن شول اوق بر تل بلەن یازوچیلرنڭ بارسیده بر توسلی یازمی؛ حتی بر اوك کشی بر اوك فکرنی، اوقوچیلرینه کوره، تورلیچه یازارغه ممکن. تل شوندی بای، کیڭ و یومشاقدر، که بزگه فکرمزنی افاده ایتکانده مونه نی اشلەرکه ممکن: ۱) سوزلرنی تورلیچه صایلاب، آلرغه تورلی معنالر بیرو، ۲) جملەلرنی تورلی رەوشده توزو هم ۳) جملەلرنڭ اوزارن بر برسینه تورلیچه طوتاشدرو. مونه، هر بر یازوچینڭ تألیفنه شوشی جهتلردن بولغان خصوصیتلری، اول محررنڭ «استیلی» یاکه «اسلوبی» دیب آتالا.

فکرنی سوز بلەن تعبیر ایتونڭ یوللری ــ صاناب بترگیسز؛ لکن آلرنڭ باشلیچه خصوصیتلرن کورسەتورگه بولا: ۱) سوز صایلاو یاغندن «ساده تعبیر» بار، «تصویری تعبیر» بار؛ ۲) جمله توزو جهتندن اولچەولی سوز (نظم)، اولچەوسز سوز (نثر) بولا؛ ۳) جملەلرنی طوتاشدرو یاغندن „اوزمه سوز“ بار، „تزمه سوز“ بار.

آ) سوز صایلاو یاغندن.

ساده و تصویری تعبیرلر - سوزلرنی تۆرلیچه صایلاو آرقاسنده براوك معنانی تۆرلیچه تعبیر قیلورغه ممکن. مثلا، صاندوغاچ صایراغاننی ایشیتوب، بره‌و: «صاندوغاچ صایری» دی، اما شول‌اوق طوغروده عالمجان ابراهیمف بولای دی: «ئه‌ره‌مه‌دن بیك صوزۆب، بیك ئۆزۆب، اوزینك بۆتۆن صنعتن صرف ایتوب، صاندوغاچنك نهایه‌سز عالی بولغان، سۆیو هم مۆڭ بله‌ن طولغان موزیقه‌سی ایشیتله» (۱).

بر نه‌رسه‌نی گه‌وده‌له‌ندرۆب، کوز آلدینه آنك جانلی کارتیناسن کیترگان تعبیر «تصویری» دیب، اما اول نه‌رسه حقنده قۆری فکرنیگنه آڭلاتقان تعبیر «ساده تعبیر» دیب آتالا.

تعبیرلرنی تصویری یاصی طورغان سوزلر - تعبیرنی تصویری یاصارغه صفت‌لر (۲)، اۆشاتولر، مجازلر وفیگورالر یارده‌م ایته.

1) صفتلر - ئه‌یبرنك یازوچیغه نق تأثیر ایتکان خصوصیتن (صفتن) کورسه‌تور اۆچۆن، اول ئه‌یبرنك اسمی یانینه، شول خصوصیتنی آڭغارتقان ایکنچی بر سوز قویالر؛ ئه‌نه شول ایکنچی سوز «صفت» دیب آتالا.

بر نه‌رسه‌نك خصوصیتلری کوب بولغان تقدیرده، یازوچی آلرنك آراسندن، اوزینه، مخصوص وقتلر و بیلگیلی حاللرده تأثیر ایتکانلرنگنه کورسه‌ته. مثلا اول، دیڭگزنی قارانغو، قۆتورغان، شاولاغان، طن، کوك، فریسز، جاذبه‌لی، قورقنچلی کبك و باشقه‌چه صفتلر بله‌ن صفتلی آلا. موندی صفتلر «تصادفی» دیب آتالالر. اما خلق تلنده بایتاق نه‌رسه‌لر اوزلرینك «دائمی صفتلری» بله‌ن یه‌نه‌شه یۆرتۆله‌لر: قارا اورمان، قارانغو تۆن، کیڭ دالا، صاری آلتون، الوغ بلغار شهری، صاری صاغش، آلدارطاز، آق کله‌ت، آقبوز آت و باشقه‌لر.

2) اۆشاتو - آرالرینده بر بر تۆرلی اورتاق خصوصیت بولغان ایکی نه‌رسه‌نك آدلرن، شول اورتاق خصوصیتنی کوزده طوتوب، یه‌نه‌شه قویو ــ «اۆشاتو» دیب آتالا. اۆشاتوده آز راق معلوم بولغان نه‌سته یاقشیراق

(۱) «سۆیو ـ سعادت» (۱۸ بیت). (۲) ئپیپتیت.

معلوم بولغان نەستە آرقیلی، جانسز نەرسە جانلی نەرسەگە اۇشاتۇلوب، معنوی نەرسە مادی نەرسە آرقیلی آچوب بیبەریلە. عادی اۇشاتولر: بال کبك تەملی، ئەرم کبك ئەچی، طاش کبك قاتی، بۇظ کبك صووق، شەم کبك تۆز و بوتەنلر.

اۇشاتوغە دخی مثاللر: ۱) توم توگەرەك آی، کۇمش تاقتا کبی یالتراب، اورالنڭ تگی باشندن کوتەرلە باشلادی. (ع. اسحاقی)

۲) ئ.لی جن آلماشدرغان بالا شیکللی، جیل یغلیدە طاغی اوکرە. (ف. امیرخان)

۳) شەب باطر زرقوم کبی، صالصال کبی
جیلەگە اۇستا سید بطال کبی. (ع. توقایف)

3) مجازلر - بیك کوب سوزلر و حتا بۇتۇن جملەلر تۇب معنالریندە استعمال قیلۇنمیچە، ایکنچی بر معناگە کوچرولوب استعمال قیلۇنالر؛ بوتەن معنالرگە کوچراوب استعمال قیلنغان سوز و جملەلر «مجاز» دیب آتالالر. مثلا اوتکن قلچ، اوتکن سۇنگو، قاتی تاش، جلی قۇیاش، قاتی میتال دیگاندەگی صفتلر تۆب معنالریندە یۇرتۇلگانلر، اما اوتکن ذهن، اوتکن آقل، قاتی کوکل، جلی سوز دیسەك، بولر بوتەن معناگە کوچرلگان بولالر. یەنە، «اول چبندن‌دە کوچسز»، «اول مسجد منارەسی اوزونلغی» کبك تعبیرلرنی دە تۆب معنالریندە یۇرتولگانلر دیب بولمی.

مجازنڭ بولۇکلری - ۱) استعاره (۱) ۲) کنایه (۲) ۳) تشخیص، ٤) مجاز مرسل، ۵) مبالغه (۳) ٦) ئیرونیا (٤).

استعاره - تۆرلی نەرسەلردن حاصل بولغان تأثرنڭ بر تۆرلیرەك بولووینە تایانوب، چیت معنادە قوللانغان سوزلر «استعاره» دیب آتالالر.

مثاللر: ۱) جیل بیك آچی تاوش بلەن صزغرا، بیك قالن تاوش بلەن اوکرە... یافراقسز آغاچلر شاطردیلر، اڠغراشالر، (ف. امیرخان)

۲) الەی بر طنلق بلەن یۇقۇمسراب یاتقان شول طبیعتنڭ قۇچاغینە آطیلاسی کیلە ایدی. (مؤلفنڭ)

---

۱) میتافرا (۲) آللیگوریا، (۳) هیپەر بولا (٤) تهکم.

کنایه- بو- فی الحقیقه، جه‌یلگان استعاره‌دن عبارت؛ لکن کنایه‌ده، استعاره‌ده‌گی کبک، یالغز بر سوزگنه تۉب معناسندن کوچرولمیچه، بۉتۉن بر فکر، یا که بر نیچه فکرلر چیت معناگه کوچرۉله. کنایه‌نڭ ایڭ کوب اورۉنی مقالل‌ر، حکمتلی سوزلر، امثال و ئه‌کیه‌تلردر.

عادی مثاللر: ته‌ریلکه طۉتا، بالاوز صغا، بیتینه کون قاپلاغان، طاوق میی آشاغان، قیپاق تشله‌دی.

قاتلاولیراق کنایه‌لر امثاللرده بولا. ع. توقایفنڭ وم. غفوری‌نڭ فریلوفدن ترجمه ایتکانی امثاللرنی قاراڭز! (۱).

حتا بۉتۉن بر أدبی اثرنڭ ده کنایه زمیننده یازلووی ممکن. ع. توقایفنڭ «پچه‌ن بازاری»، ف. امیرخاننڭ «فتح‌الله حضرت» لری، ع. اسحاقینڭ «ایکی یۉز یلدن صۉڭ انقراض» ی بو قبیلدن.

تشخیص — جانسز ئه‌یبرلرگه جان، حیوانلرغه تل بیروب، آلرنی سۉیلەتو «تشخیص» دیب آتالا. شونلقدن، بوده بر تۉرلی «کنایه» بولا،

۱) شوره‌لی فریاد ایته‌در، آودن اچقنمق بولا،

. . . .

قچقرا: «قصدی خراب ایتدی یاوز «بلطر» مینی،
آه ئوله‌م بیت، بو بلادن کم کیلۉب یۉلقۉر مینی.
(ع. توقایف)

۲) جیل صزغروب، مینم قولاغیمه شوشی قورقنچلی سوزلرنی سۉیلی: «ئه‌ی انسان اوغلی، نیچك بو یارق کیمه‌ڭ بله‌ن بو قورقنچلی دیڭگزگه تۉشدڭ؟ بو حیات دیڭگزینڭ اوصال ایکانن بلمه‌دڭمنی؟.... کیت، مونده آداشۉب یۉرمه، جانڭنی عزرائیلگه بیر، تیز دنیانی طاشلا!»
(ا. تانغاتارف).

مجاز مرسل — ایکی معنا آراسنده بولغان مناسبت (به‌یله‌نش) که تایانوب برسینه دلالت ایتکان سوزنی ایکنچیسنده یۉرتو «مجاز مرسل» دیب آتالا. مونڭ مناسبت سبب بله‌ن اش آراسنده، قۉرال بله‌ن اش آراسنده، مؤلف بله‌ن تألیفی آراسنده، ئه‌یبرنڭ یاصالغانی ماده بله‌ن اوزی آراسنده، ئه‌یبر بله‌ن اورونی آراسنده و باشقه‌لرده بولا.

(۱) «انجو بورتوکاری» (ع توقایف)، «أمثال» (م. غفوری).

اش اورنینه سبب: آتاسینڭ اسمی بله‌ن طویۇب طۇرا.
اش اورنینه قۇرال: آنڭ قلمی بیك اونکن.
تألیف اورنینه مؤلف: عیاض اسحاقینی سۇیۇب اوقی.
ئه‌یبر اورنینه ایه‌سی: کورشی یانا، یه‌مشیککه اوطۇرۇب باردم.
ئه‌یبر اورنینه یاصالغانی ماده‌سی: اشقاف طولی آلتون؛ یفه‌ککه چۇمۇلغان.
ئه‌یبر اورنینه اورۇنی: بر چنایاق اچکز ئه‌لی!؛ اۇچ ته‌ریلکه آشادی.
مجاز مرسلنڭ بر تۆرلیسنده ایکی معنانڭ بەیله‌نیشی مقدار جهتدن بولا: ۱) نه‌سته‌نڭ بۇتۇنن اوز کیسه‌گینڭ آدی بله‌ن آتاو: اون باش صارق.
۲) جمع اورنینه مفرد قویو: تاتار کیلو بله‌ن قاما بلغارلرینه کوب ضرر بولدی؛ اورص کوب یبرنی ئه‌لکترگان.

مبالغه — ئه‌یبرنڭ اشن، یا که صفتن چیکدن طش (اوته) اولوغایتو، یا که کچره‌یتو — «مبالغه» دیب آتالا. کوز یه‌شلری یلغه بولوب آقدی؛ ملڭ قات ئه‌یتدم بیت ایندی!؛ بارتی تین‌ده طۇرمی؛ چبندن‌ده کۇچسز.

ئیرونیا — شول اوق، تۆب معنادن کوچرو نیگزینه قۇرۇلغان تعبیرلردن برسی «ئیرونیا» در. مسقللاو نیتی بله‌ن، آڭغارتورغه تله‌گان معنانڭ خلافن بلدرگان سوزلر کیترو «ئیرونیا» دیب آتالا. مثلا، جوله‌رگه: «آقللی باش»؛ شوق بالاغه «طیناقلی» دیب ئه‌یتو «ئیرونیا» بولا.

مثاللر: راحت، راحت پراخودده یۇرگان وقت،
عجب حکیم بر ملاغه اۇچرادم،
بلنمی یاتقان ایکان بو دنیاده.
بو ملاده علم، هنر فوق العاده.
سوز اۇزایتمی، قسقه‌غنه ئه‌یتکان وقت
موندی عالم بولماس غربی یاوروپاده
(م. غفوری).

سارکازم — کوره‌سی کیلمه‌و ونفرتنی آڭلاتقان زهرلی مسقل، «سارکازم» دیب آتالا.

مثال: ع. توقایفنڭ «بزنی اورۇنسز یامانلیلر» منظومه‌لری کبی.
4) فیگورالر - محرر، اوزن طنچسزلاندرغان طۇیغۇلرنڭ تأثیری

سببلی، عادتی تعبیراردن باشقه‌راق اینوب کیترگانی تعبیرلر «فیگورا» دیب آتالالر. فیگورالر محررنڭ قابارغان حسیاتی آستنده میدانغه کیلگانلکلر-یندن، اوقوچیده ده شوندی اوق حالت روحیه اویاتالر.

فیگورانڭ تۆرلری - ١) مراجعت، ٢) تکرار، ٣) کۆچه‌یتو، ٤) مقابله، ٥) کیسو، ٦) تۆشۆرو، ٧) صۆراو.

مراجعت - اوزڭنی طنچسزلاندرغان طۆیغولرنڭ تأثیری سببلی، الله‌غه، جانسز نه‌سته‌لرگه، معنوی (کوزگه کورونمی طورغان) نه‌رسه‌لرگه، ئولکارگه و باشقه‌لرغه سوز یونه‌لدرو - «مراجعت» دیب آتالا. مثاللر:

یا خدایا، نیگه تۆرلی، تۆرلی قیلدڭ بنده‌نی؟

(ع. توقایف)

آیرلوب کیتسه‌م ده سینه‌ن عمرمنڭ طاڭنده مین،
ای قزان آرطی، سیڭا قایتدم سۆیۆب طاغنده مین.

(ع. توقایف)

چقچی، ای فکرم قۆیاشی، کیتسون اۆستڭدن بۆلوط،
بوئولك وجداننی جانلاندر، جلڭ برله‌ن جلوط!

(ع. توقایف)

ئه‌یته ایرته‌نگی نامازغه بیك ماتور موڭلی أذان.
ای قزان، دردلی قزان، مۆڭلی قزان، نورلی قزان!

(ع. توقایف)

تکرار - مۆلفنڭ اویی بر نه‌رسه بله‌ن بیك مشغول بولسه، اول، شونی آڭغارتور اۆچۆن، بر سوزنی، یا که بۆتۆن بر کارتینانی برنیچه قات تکرارلی؛ مونه شول «تکرار» دیگان فیگورا بولا.

مثاللر:

صزلا صزلا، صزلا، کوڭلم، صزلا بر طوقتامیچه. (سعید رمییف)

ای قزان، درلی قزان، موڭلی قزان، نورلی قزان. (ع. توقایف)

آه رضام، رضام؛ ئوله‌م، ئوله‌م؛ بخت و سعادتمنی کوته‌ره آلماودن،
کوڭلمنڭ نهایه‌سز آشقنووندن ئوله‌م. (ع. ابراهیمف)

کۆچه‌یتو - فکرلرنی اهمیتلری، کۆچلری و نقلقلری ترتیبی بله‌ن تزو — «کۆچه‌یتو» دیگان فیگورا بولا.

مثاللر: مين مونی سزگه اون، يگرمی، يوز مرتبه ئه‌يتدم ايندی!
سين بر آز قزغان مينی، قوتقارچی، ای آدمگنه‌م،
موندن آری اوزيگه، اوغلگغه، نسلگگه تيمه‌م. (ع. توقايف)

مقابله - اوقوچيلرنڭ جانلرينه توزليچه تأثير ايتو نيتی بله‌ن، بر برسينه بوتونله‌ی خلاف بولغان فكر و ئه‌يبرلرنی قارا قارشی قويو „ مقابله“ ديب آتالا.

مثاللر:

دنياده طورسه‌ڭ، كوروزسن هر كونی بر انقلاب،
بر كونی يواش طورور، ايرته‌نگيسن كيته‌ر دولاب.
اول سينی اسكه‌نجه‌گه قسقان كبی قسار، واطار،
بر وقت تارتور اوزينه، بر وقت چيتكه آتار. (م. غفوری)

قالوب مونده ناچارلر — تورلی چوپ چار،
وقتسز كيتديلر حرمتلی جانلر.
قهرمانلر اوتوب كيتدی‌ده باردی،
مقامن طوتدی شول يالقاو ايشانلر.
بار ايردی بتمه‌بز ديب اويلاغان چاق،
نيچك ئه‌يله‌ندروب صوقدی زمانلر؟!
قوروب گوللر بزم گول باقچه‌سنده،
طوروب قالدی قيار شالقان صوغانلر. (م. غفوری)

كيسو - طنچسرلانغان چاقده، طويغولرنڭ تيز آلماشنووی، بر اوی آرتندن شونده اوق ايكنچی اوينڭ كيلووی سببلی، برسوزنی بترمه‌سدن، ايكنچيسينه، مونی بترمه‌سدن اوچونچيسينه كوچو - «كيسو» ديب آتالا.

مثال: ئه‌ی ئه‌نكه‌يم، بلسه‌ڭ ايدی كورسه‌ڭ ايدی. . . يوق، يوق، كورمه ده، بلمه ده . . . طنچ طور، مينگنه طنچسزلانيم. . .
(ا. تانغاتارف)

توشورو - سوزنی قسو، قسقارتو و اوتكنله‌و نيتی بله‌ن، معنادن جيگل آڭلانوب طورغان سوزلرنی توشوروب قالدرو - «توشورو» ديب آتالا. (توشورولگان سوزاورنينه عادتده صزق قويولا.)

مثال: بو میده بار در جهالت اون ڨاگون؛
„مین بلءملك“ دعواسی — بر ملك ڨاگون.

(ع. توقایف)

صۇراو — بو - جواب تلءمی طۇرغان بر سوآلدر، که تیك، طڭلاوچیلر-نلك دقتن جلب ایتو و سوزگه اوتکنلك اۇچۇنگنه کیترلە.

مثاللر:

ای تاتار، نیشلەرسك ایندی، بار تلکٌنی کیسسەلر؟
زار جلاب صۇراولرگٌنی بوقته حساب ایتسەلر؟

(م. غفوری)

ای خدایا، نیگه تۇرلی، تۇرلی قیلدلك بندەنی؟

(ع. توقایف)

بو فیگورا خطبەلر و نطقلرده بیك یش اۇچری.

ب) جمله تۇزو یاغندن.

جمله تۇزو یاغندن اولچەولی سوز (نظم) بار، اولچەوسز سوز (نثر) بار. اگر سوز بیلگیلی قافیهگه و بر تۇرلی موزیقی اولچەوگهایەرسه، «نظم» دیب، اگر مۇندی اولچەودن آزاد طۇرسه، «نثر» دیب آتالا.

نظمغه مثال:

بو طۇرمش کم بلءن طوقتار تالاشدن،
تالاش سین هیچ ده آرماس طوقتاماسدن.

(ع. توقایف)

نثر:

چنگیز خان ئری گەودەلی، تازا، کیك ماگٌغایلی، سیرەك صاقاللی، سوزگه اۇستا بر کشی ایدی؛ اول، طواۇق بر آقل و اوظوب چققان بر می ایدی. (مۇلفنلك.)

بزنلك تلده نظملر ایجکلر بلءاولچەنەلر. [ایجك - سوزنلك بر یولی ئەیتلگان کیسەگی. ایجکنلك صانن باونلك یوللری: ۱) سوزده هیچ بر مد حرفی بولماسه، ایجکلر سکونلی حرف صاننچه بولا. طش، قو، سگٌلده برءر ایجك؛ چونکه سکونلی حرف برگنه؛ ملطق، چیچق، یرتق، سوزلرینلك

ایکیشەر، بطبلدق دەاۇچ. ٢) سوزدە مد حرفی بولوب‌دە، سکونلی حرف بردە بولماسە، یاکە سکون ایلگ صوڭغی حرفدەگنە بولسە، ایجکلر مد حرفی صاننچە بولا. بار، تەم، بارا، یەنەشە، تاتار، طوغان کبی. ٣) بر سوزدە مد حرفی بولوب‌دە، ایلگ صوڭە یەنەشە ایکی تاوش حرفی بولسە، ایجکلر صانی مد حرفی صاننده‌ن برەو آرتق بولا؛ «بارا» دە ایکی ایجك، «باراسڭ» دە اۇچ. ٤) بر سوزدە مد حرفی بولوب، اورتاسندە سکون‌دە بولسە، آنڭ ایجکاری بولای صانالا: سکون اورتادەغنە بولسە اول سوزنڭ ایجکلری مد حرفی صاننچە بولا؛ آلما، آربا، طورنا کبی. سکون اورتادەدە، صوڭدەدە بولسە، اول سوزنڭ ایجگی سکون صاننچە بولا: آلدم، آلتون، آشلق کبی. (١) موندن آڭلاشلا، کە بر ایجکدە، هیچ بولماسە، بر حرکەلی حرف وبر مد حرفی یاکە بر حرکەلی وبر سکونلی حرف بولورغە تییشدر.

اولچەولی سوز عادتدە ایکیگە بولینە؛ هر بر کیسەکی «مصراع» دیب، ایکی مصراعدن اۇیۇشقان نظم «بەیت» دیب آتالا؛ لکن بزنڭ خلق جرلرینڭ توب مقصود بولغان معنا اۇلگی ایکی مصراعدە ئەیتلمەگانلکدن، بۇتۇن بر بەیت (جر) بولۇر اۇچۇن دورت مصراعغە حاجت توشە. مثلا:

«صاندوغاچ صایرار جیر توگل، صایری طورغان جیری کیلڭ توگل» دیو بلەنگنە جر تمام بولماغان و توب مقصود بولغان معنا دە ئەیتلمەگان، بلکە اول، طاغن ایکی مصراع، یعنی:

«صاغنسەم نی حاللر ایتیم صڭ؟ یۇگوروب باروب جیتەر جیر توگل» دیگاچکنە تمام بولا وتوب مقصود دە شوندە ئەیتلەدر.

بر مصراعدە ایجك نیچەو بولسە، ایکنچی مصراعدەدە شول حدلی بولورغە وایکی مصراعنڭ قارا قارشی تۇشکان ایجکلری بر اولچەودە بولورغە تییش؛ اگر بو ایکی شرطنڭ برسیگنە طابولماسەدە، نظمنڭ اولچەوی بۇزۇلا. بر نظمنڭ اۇزۇنلق، قسقالغی بر مصراعندەغی ایجکلرنڭ صانی نسبتندە بولا. مثلا خلق جر (نظم) لرینڭ قسقاسی بولغان تاقماقلرنڭ بر مصراعندە باری جیدی، یاکە سیگز، کوبرەك وقتدە اۇلگی مصراعلردە سیگز، صوڭغی مصراعلردە جیدی ایجك بولا.

مثال:

١ نچی مصراع) صو بویینە تۇشکانم یوق،

٢ نچی „) یافراق یارا طال تیرەك؛

---

١) «تاتار صرفی» ـ عالمجان ابراهیموف.

١ نچی «) یانا دیسه‌ڭ، یالقونی یوق،

٢ نچی «) یالقنسز یانا یۇره‌ك.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨
ایجکلر: صو ــ بو ــ ید ــ نه ــ تۇش ــ کا ــ نم ــ یوق.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧
یاق ــ راق ــ یا ــ را ــ طال ــ تید ــ ره‌ك.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨
یا ــ نا ــ دی ــ سه‌ڭ ــ یال ــ قو ــ نی ــ یوق

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧
یال ــ قن ــ سز ــ یا ــ نا ــ یۇ ــ ره‌ك.

بو اولچه‌و بزنڭ ایسکی یازمه ادبیاتمزده ده اۇچری:

١ نچی مصراع) ای دوستلرم ئولسه‌م من،

٢ نچی «) بیلمن (١) حالم نه بولور؟

١ نچی «) کرسه‌م، یاتسه‌م، بو گورده،

بیلمن حالم نه بولور؟ (باقرغان کتابی).

بو نظمنڭ ایجکلرن صاناب قاریق:

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧
ای ــ دوست ــ لا ــ رم ــ ئول ــ سه‌م ــ من،

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧
بیل ــ من ــ حا ــ لم ــ نه ــ بو ــ لور.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧
کر ــ سه‌م ــ یات ــ سه‌م ــ بو ــ گور ــ ده

. . . .

باقرغان کتابنده بو اولچه‌ودەگی نظملر بایتاق بار. مشهور «بدوام کتابی»ده شول‌اوق تاقماق اولچه‌وی بلەن یازلغان.

بلگز الله برلگن، اسلام دینی حقلغن،

احمد پیغمبرلگن، الله دیگل بدوام.

اما «اۇزۇن جرلر» دیب یۇرتلگان خلق نظملرینڭ هر مصراعی طوغز ایجکنی اچینه آلا.

مثال: ١ نچی مصراع) آق ایدلکایلرنی کیچکانده،

٢ نچی «) بر جرلادم ایشکه‌ك ایشکانده؛

(١) بلمیم.

١ نچی «) بر جرلارسڭ، دوستم، بر چلارسڭ ،

٢ نچی «) اوتکان عمر ایسکه تۆشکانده .

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
ایجکلر : آ ــ غیــ دا ــ کای ــ لر ــ نی ــ کیچ ــ کان ــ ده،

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
بر ــ جر ــ لا ــ دم ــ ایش ــ کاك ــ ایش ــ کان ــ ده .

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
بر ــ جر ــ لار ــ سڭ ــ دوس ــ تم ــ بر ــ جلار ــ سڭ

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
اوت ــ کان ــ عو ــ مر ــ ایس ــ که ــ توش ــ کان ــ ده.

ایندی بو اولچەو بلەن تزلگان صنعی نظملرده بار. مثلا شاعر ع. توقایفنڭ «ملی موکلر» ی بلەن «اشدن چقارلغان تاتار قزینه» دیگان نظملری، مجید غفورینڭ «اۆزۆن کۆیگه قوشوب» دیگان نظمی، م. عزیز اوقماسی‌نڭ «کیلن» و«مسکیننی بیرگانلر» نظملری شول «اۆزۆن جرلر»غه اۆشاتوب تۆزۆلگانلر.

طوغز ایجکلی نظملر ایسکی یازمه ادبیاتمزده‌ده کوب؛ لکن آلرنڭ قایو بر ایجکاری اۆزۆنراق بولغانلقدن، هم ایجکلر بوتەن تۆرلیرەك تۆزۆلگانلکدن، اولچەولری طوغز ایجکلی خلق نظملرینڭ اولچەولرینه باشقاراق چقا. مثلا «ثبات العاجزین»نڭ بۆتۆن بەیتلرینڭ مصراعلری طوغز ایجکلی، لکن بەیتلرنڭ اولچەولری ــ کۆیلری «اۆزۆن جرلر»نقینه اۆشامی.

مثاللر: ١) کرەك ایرمن دیگاننڭ وعدەسی تۆز،

اگر تۆز بولماسه، آندن اۆمید اۆز! (ثبات العاجزین)

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
ایجکلر: کرەك ـ ایر ـ من ـ دیگەن ـ نڭ ـ وع ـ ده ـ سی ـ تۆز

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩
أگر ـ تۆز ـ بول ـ ماسه ـ (١) ـ آ ن ـ دن ـ اۆ ـ مید ـ اۆز.

(«ثبات العاجزین» نڭ همه بەیتلری شوشی اولچەو بلەن ترتیب ایتلگان).

٢) سنی حاضر کوروبن یاندم ایمدی؛

نه کم قیلمشلرمدن طاندم ایمدی. (باقرغان).

(«باقرغان» نڭ بعض بر اۆرۆنلریغنه بو اولچەو بلەن یازلغان).

---

(١) مونده برنچی «آ» صوزوب اوقولماغانلقدن، «ماسا» برگنه ایجکـکه ایسەبلەنه.

٣) هواغه کوته‌رۆب هر دەم بولوطنی ،
چقارور صو اچندن برق واوطنی. (راحت دل).
اوشبو « ثبات العاجزین » اولچەوی بلەن ترتیب ایتلـگان نظملر یاکًا شاعرلرمزده ده کوب اۆچری.
مثاللر:

١) «طورمش»

آورلق توشسه، توز سر بیرمی - نیتمی،
نی حاللر یەش یگتکه کیلمی کیتمی؟
بو طۆرمش کم بلەن طوقتار تالاشدن؟
صوغش سین، هیچ ده آرماس، طوقتاماسدن!
(ع. توقایف).

٢) کوکل برلەن تلیم بختن تاتارنڭ ،
کوروركه جانلیلق وقتن تاتارنڭ ،
تاتار بختی اۆچون مین جان آتارمن،
تاتار بیت مین اوزم‌ده، چن تاتارمن.
(ع. توقایف).

٣) هر کم سۆیه.

قارا قارغا: «ئوله‌کسه‌نی سویه‌م» دی، :
«مۆنه شوندەغنه لذّت وتەم»دی
لاچن ئەیته: مین ئورده‌کلر تیبه‌م»دی، :
«بو اشدن لذت آلام، قان توکەم»دی.
(م. غفوری).

اون ایجکلی نظملر- اون ایجکلی نظملر ایسکی یازمه ادبیاتمزده کوب.
مثال: باشلاغالی سوزنی بسم‌الله ایله
دوروشالم کون تونی الله ایله. (کیسك باش کتابی).

ایجکلر: باش ^١^ - لغا ^٢^ - لی ^٣^ - سوز ^٤^ - نی ^٥^ - بس ^٦^ - مل ^٧^ - لا ^٨^ - ای ^٩^ - له ^١٠^.
دو ^١^ - روشا ^٢^ - لم ^٣^ - کون ^٤^ - تو ^٥^ - نی ^٦^ - ال ^٧^ - لا ^٨^ - ای ^٩^ - له ^١٠^.

بو اولچەو بلەن یازلغان یاڭا نظملر دە کوب. مثاللر:

١) باشیلق ئەلی سوزنی قارەحمت ایلە،

یاد ایتەرلر، کم بلە، رحمت ایلە. (ع. تونایف — «یاڭا کیسك باش»).

٢) باق کوزڭ آلدندە طورغان دنیاغە،

دین نزاعن بیر آنا شول موللاغە! (م. غفوری).

اونبر ایجکلی نظملر - ایسکی ادبیاتدە اونبر هجالی نظملردە اوچری

مثال: ١) کوکنی ننەك یاراتدی ایسە جیرنی هامان

انبیاء مرسللرنی ایتسەم تمام.

زمانە آخری بولسە نیلر بولغای،

دنیاغە تورلی، تورلی بلا تولغای. («آخرزمان کتابی»)

ایجکلر: کوک - نی - ننەك - یا - رات - دی - سە - جیر - نی - ها - مان.

ان - بی - یا - مر - سل - لر - نی ایت - سەم - تە - مام.

زا - ما - نە - آخ - ری - بول - سە - نی - لر - بول - غای

دن - یا غە - تور - لی - تور - لی - فت - نە - طول - غای.

٢) اون ایکی یل زنداندە یوسف قالدی

بەس یعقوبنڭ دعاسی آڭا ایردی. („یوسف کتابی“).

ایجکلر: اون - ای - کی - یل - زن - دان - دە - یو - سف - قال - دی.

بەس - یع - قوب - نڭ - دع - عا - سی - آ - ڭا - ایر - دی.

٣) توبە قیلوب حققە یانغان عاشقلرغە

اوجماخ اچرە دورت آرقدە عشرتی بار،

توبە قیلمای حقدین یانغان غافللرگە

تار لحدە قاتیغ عذاب حسرتی بار. („باقرغان“).

بو اولچەودەگی نظملر یاڭا شاعرلرمزدە دە کوب.

مثاللر: ١) کوبدن توگل بزنك تەرەزە قاپقاچن

اۈیا ایتدی مینم سۆیگان قارلغاچم. (ع. توقایف).

٢) یازلر جیتدی، قارلر ئری باشلادیلر.

طولوبلیلر طولوبلرن تاشلادیلر. (ع. توقایف.)

٣) آیرلور آت یانینه آت قوشولسه،

آیرلماس بندەگه، بر قات قوشولسه.

یۆزگه تیگان قارا کیتەر، اما کیتمەس

آق، مقدس شأنیکه بر طاپ قوشولسه. (م. اوقماسی).

٤) کم بار صۆك صاری آلتونغه صاتولماغان؟

اوز اوزن آلتون بلەن شاد قیلماغان؟

کیلور بیر، چغار اورون کورگان چاقدە،

کوزی طۆنۆب، اوز یاقنن یات قیلماغان؟ (م. غفوری).

اون اوچ ایجکلی نظملر — ایسکی ادبیاتمزده اون اوچ ایجکلی نظملرده کوب.

مثاللر: ١) باقرغاندن سفر قیلسام، طواف قیلغالی کعبەنی

باروب رکنه یۆزم سۆرسەم، کوروب حنانی منانی. («باقرغان»).

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠ ١١ ١٢ ١٣

ایجکلر: باقر - غان - دن - سفر - قیل - سەم - طواف - قیل - غا - لی - کع - بە - نی

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠ ١١ ١٢ ١٣

باروب - رک - نە - یۆزم - سور - سەم، کوروب - حن - نا - نی - من - نا - نی

٢) حزین اولما بو دنیا کملگینه غم بلە ای یار:

خدا بر کون قارا بختکنی سینك ماهتاب ئەیلەر. (ابو المنیع القارغالی)

٣) مقابردن گیزەرمده عجایب مردمان کوردم؛

قارا طوپراق آراسنده یاتار جسم بی جان کوردم.

یاڭا شاعرلرمزدن مثاللر:

١) کیچه مین چیتلك آچدم، آندەغی قۆشچقنی قۆتقاردم،

کوڭلسز طۆتقۆنمنی کیك یەشل اورمانغه قایتاردم. (ع. توقایف).

٢) طۇرام چیشمه یانندە؛ چاترەب، شەبلاب آغا صاف صو؛
آغالر، بوغالالر، مین قالام یالغز، نی اش صۇك بو؟
(م. غفوری).

اون دورت ایجکلی نظملر - ایسکی ادبیاتمزده اون دورت ایجکلی نظملرده بار.

مثاللر: ١) ای کوکل عمر اوتدی، بردەم بندەلکده بولمادك؛
ظلمت و یا قهر اوینده هیچ یاراقلك قیلمادك. (باقرغان).

ایجکلر: ای - کو - کل - عمـ - روت - لدی - بر - دەم - بنـ - دە - لك - دە - بول - مادك.

٢) بدر اولان آی، یعنی اون دورتنچی کونده باهره،
سنّی هم اون دورتده کلمش هپ کمالات ظاهره؛
بیلی اینجه، بویی اورتا، پاکیزه وطاهره
حوریمیدر، پریمیدر، یا ملکمی فاخره؟ (ناظمی بیلگیسز). (١)

٣) اوشبو کون وارمش ایدم سیران اۇچۇن صحرا طرف،
کوب گوزەل اولمش چمنلر، لاله زار اولمش شرف.
بر طرفده کوکی «کوك‌کوك» دییوبن نالان ایدەر،
اهل دردك هوشینی غارت ایدەر، تالان ایدەر. (ابوالمنیح القارغالی).

یاکا شاعرلرمزنك، خصوصاً ع. توقایف، مجید غفوری وسعید رمییف نك ایك کوب نظملری شوشی اولچەو بلەن تۆزۆلگانلر.

مثاللر: ١) ع. توقایفنك:
نەق قزان آرطنده بار در بر آول «قرلای» دیلر،
جرلاغانده کۆی اۇچۇن «طاوقلری جرلای» دیلر.

دیب باشلانغان «شورەلی» منظومەسی وباشقه بیك کوب نظملری شوشی اولچەو بلەن یازلغان.

---

(١) رضاءالدین حضرتنك «سعید» رسالەسندن.

٢) بو اوروندە بر وقتدە چەچکەلر گۆللر ایدی.
صایری طورغان صاندوغاچقە طالل‌ری منبر ایدی. (م. غفوری).

٣) ای آول، سین ملك شهردن ملك قابات یەملی و خوش،
بر کشی یوق بر اورامدە، نیندی طن‌هم نیندی بوش! (س. رمییف).

٤) ایر یۆرەك بول، قیل توکّل، تەگریدن یاردەم صۆرا،
کیس امیدنی بندەلردن، تەگریدن هردەم صورا. (م. اوقماسی).

٥) تۆن یۆیۆق، صو بویلری طن، صاف هوا یومشاققنە؛
کوکدە نورلی آی و یۆلدزلر تزلگان صافقنە. (ظ. بشیری).

٦) زور کول آلدیندە مهابتلی طۆرادر زندانم،
بار جیدی زور طاش باغانالر دیوارندە آنك. (س. سونچەلەی).

ایسکی ویاڭا نظملرمزنڭ مشهور اولچەولری اوشبولر.

قافیە — ایکی مصراعنڭ بر تۆسلی آواز بیرگان آزاقّی ایچکلری «قافیە» دیب آتالا. «بر تۆسلی آواز بیرو» یا اول ایچکدەگی آواز (حرف)- لرنڭ نەق بر تۆسلی بولوویندن کیلور، مثلا:

هر چەچەك سكلك، آپاك؛ آبزاك ئوسوب طۆرغان آ-غاچ
سین صبیدای نچکە آواز برلە صایری صاندو-غاچ. (ع. توقایف)

یا قایو بر آواز (حرف) لری برتۆسلی بولوب، قایولرینڭ مخرجلری (چغا طۆرغان اورنلری) یاقن بولغانلقدن کیلور، مثلا:

اول قیوغدن کوندرورمز تگرمزگە بز ت(ل)ەك.
بر قدر کیچ تگری قارشندە ملك آیدن ایزگی(ر)ەك. (ع. توقایف)

یا کە بعض آوازلری بر تۆسلی بولو بلەن برگە، قایسی آوازلرینڭ برەر تۆرلی خصوصیتلری بلەن اۆخشاش بولولریندن کیلور، مثلا:

١) اگرتاش چەینەسە، ایلدن چقوب (ت)اش،
کشیگە ایکمەگای همتلی قۆل (ب)اش. (ثبات العاجزین)

۳) بو آولنك مین جیوُن، میدان، صابانی طویلر(ن)
یازمیمن قورقوب یراقلرغه کیتەر دیب اویلر (م). (ع. توقایف)،

پ) جملەلرنی طوُتاشدرو یاغندن.

جملەلرنی طوُتاشدرو یاغندن «اوُزمه سوز» بار، «تزمه سوز» بار.

اوُزمه سوز - اگر محرر اوز فکرلرن قسقه و جەیلمەگان، هم آرالرینه، اوزاق طوقتاونی تلەرطنشلرقویوُلغان جملەلر بلەن افاده ایتسه، موندی سوز «اوُزمه سوز» دیب آتالا. مثاللر:

۱) قش اوتدی؛ قار بتدی؛ یر آچلدی؛ صابان طویلری‌ده اوظدی؛ عباد حضرت‌ده صابان اوُمەسی ایتدی؛ اوُمەگه دولتشاه آغای‌ده باردی؛ یاننده جهانشاه ده بار ایدی...

صابان بتدی؛ جەینك یاقشی وقتلری کیلدی؛ دولتشاه آغای‌ده، عباد حضرتنی چاقروب، فاتحه آلماقچی بولدی؛ طاوقلر آراسندن صایلاب، ایك یاقشیسن صویوب، حمیدەگه بیردی... (ذاکر هادی).

۲) قش؛ بوران؛ صالقون هوا؛ یافراق قدرلی قار توُشه؛
جیل قووا قارنی هامان ده؛ قار توُشەم دیب طارتوشا (ع. توقایف).

۳) یاراخود بیك ماتور یردن بارا ایدی. بریاق اورمان، ایکنچی یاق بیك کیك صحرا ایدی. قویاش توبەن توُشه باشلاغانغه، کوُن اسسیسی قایتقان ایدی. یاراخود اوُستی طپطن ایدی. آرتدەغی چاك، چاك ایتکان آق‌چارلاق طاوشلر یغنه یاراخودده‌غی طنلقنی بتره ایدی. صحرا یاغنده برکتو یاتقان ایدی. آندن بر ایکی چاقرمدەغنه بر مسلمان آولینك یەشلگه بویاغان منارەسی کورونوب طوُرا ایدی. بو مناره آقرتنغنه توُشکان قویاش نوری برلەن یالتراب عجب بر کورونشده ایدی. مناره اوُچندەغی گومبەزی یالت، یالت ایتوب، کوز نورن آلا ایدی. بو آولغه قاراغان صاین قاریسی کیله، قاراغان صاین کوکل راحتلەنه ایدی. یاراخودنك اوُستندەگی کشیلرده طبیعتنك شول لطافتینه حیران بولوب، قاراب بارالر ایدی. (ع. اسحاقی).

تزم - (١) سوزلرمزنڭ نحو قاعدەلری بویونچه درست بولووی اوستینه، آلرنڭ مکمل(ماتور) بولووی حقنده ده طریشورغه بورچلیمز، یعنی سوزلریمز فـکرلرمزنی، ممکن قدر، آچق و توگەل تعبیر ایتسونلر، آغملی، اوقورغه جیڭل و قولاققه یاغملی بولسونلر.

برگنه توب فکرنی اچینه آلغان، شول توب فکرنڭ طولولقی، بوتونلـگی، هم آغملی افاده، اوقورغه جیڭللك، قولاققه یاغملیلق بلەن ممتاز بولغان اوزون و قاتلاولی جملەلر «تزم» دیب آتالالر. تزم، نی درجه اوزون و قاتلاولی بـولسەده، بر جملەدن عبارت بولغانلغندن، اوزینڭ توزولشنده نحودەگی جمله توزو قاعدەلرینه بوی صونا. موندن باشقه، تزمنڭ منطقی واسلوبی یاقلری‌ده بار، که نحو قاعدەلرینه طوغری کیتروب توزولـگان جملەنی قدر جەیلـگان بولسەده، اگر آنده منطق و اسلوب‌یاغندن تیێشلی شرطلر طابو-لماسه، اول جمله «تزم» بولا آلمی. منطقی یاقدن مراد، تزمنڭ اچکی و مندرجه یاغی بولوب، اسلوب جهتی — وافاده یاغیدر.

«تزم» اچکی، مندرجەسی یاغندن مونه اوشبو نەرسەلر بلەن ممتاز بولورغه کیرەك:

آ) توب فکرنڭ برگنه بولووی. تزم نیگنه حدلی جەیلـگان بولسەلرده، آنده هر وقت برگنه توب فـکر افاده ایتلە، که بو فـکر «تزمنڭ تیماسی» دیب آتالا؛ بو توب فـکرنی تلەگان وقتده ساده وقسقه بر جمله بلەن افاده ایتوب بولا.

ب) فکرنڭ طولی وتوگەلـگی. تزمده فکرنڭ طولی و توگەلـگی حقنده شونیغنه ئەیتورگه ممکن: هیبت ونمونەلك تزملرده فکر شول حدلی اطرافلی آچلا، که تزم اوز آلدینه بر بوتون تشـکیل ایته وشونـدن آری بیان و افاده تلەمی.

طشقی واسلوب یاغندن «تزم»، افادەسینڭ آغملی بولووی، اوقورغه جیڭللك، ایشتورگه یاغملیلق (موزیقیلق) بلەن ممتاز بولورغه تییش. بو خصوصده بیلـگیلی قاعدەلر بولماسەده، تزمده اسلوب یاغندن مونه نیلر تلەنه:

(١) عالمجان ابراهیمف چغارغان اصطلاح.

آ) تزمنكٔ تۇزۇلشينه كرگان بولۇلكلرنی آيروچه آغملی و ماتور ايتوب گروهلاندرو؛ شوندی ماتور گروهلاندرو آرقاسنده تزم عادتده ايكيگه آيرلوب طۇرادر، كه بولرنكٔ اۆلگيسی «كوتەرو» ايكنچيسی «تۇشورو» ديب آتالا؛ چۇنـكه بۇرۇنغی خطيبلر تزمنكٔ اۆلگی يارتيسن طاوشلرن كوتەرۇب، صوڭغی يارتيسنده طاوشلرن تۇشۇرۇب اوقۇر بولغانلر. تزمنكٔ بر يارتيسنده تۆب فكر افادەايتلە، ايكنچی يارتيسنده تۆب فكرگه يول آچلا، اول آنده اثبات و ايضاح ايتلە. تۆب فـكر باشده ئـەيتلۆرگه ده، آزاقده ئەيتلورگه ده ممكن.

ب) تزمنكٔ، معنالری بر درجەده، بر كۆچده بولغان اعضالرن تقريبا بر اولچەوده ايتو. مۆنه، شوشی، استيلـگه عائد شرطلرنی اوتەو آرقاسنده «تزم» اوقۇرغه جيڭل و ايشتورگه ياغملی بولا. تزمنی اوقۇغانده «كوتەرو» بلەن «تۇشۇرو» آراسنده ئەزگنه طنوب آلورغه تييش. بولای اوقوغانده تزم تلـگه جيڭل كيلە: تزمنكٔ اعضالری بر اولچەودەرەكٔ بولغانلقدن، آنده بر تۆرلی قافيه و وزنده بولا، شونلقدن اول، قولاققه ياغملی ايشتولە. تزمنكٔ يارطيسن منطقی ايه (مسندالیه) يارطيسن منطقی حكم (مسند) ديب قارارغه ممكن.

مثاللر: ايندی شوشی وقتده عسكری كوب و كوچلی، خلقی برگنه پادشاهغه، برگنه آوزغه قاراب كۆچنی بركدرگان؛ نق، ئوز سوزلی و ياوز پادشاه قولنده بولغان روسەنكٔ، باشسز، اچی فتنه و جانجال بلەن طولغان، عسكری آز بولغان، بر ئوزی بر چيتده قالغان قزان پادشاهلغن آلوب ئوزينه قوشووی | برده قيين اش توگل ايدی.
(مۆلفنكٔ).

بو تزمنكٔ تيماسی، عادی جمله بلەن تعبير قيلغانده، بولای بولا: «شوشی وقتده روسيەنكٔ قزاننی آلووی قيين اش توگل ايدی.» مۆنه بو — تۆب فكر؛ مۆنی اثبات و ايضاح ايتەر اۆچۆن جيدی آيرغچ جمله كيترلـگان. بو جملەلرنكٔ اوچەوی [١) عسكری كوب و كۆچلی، ٢) خلقی برگنه پادشاهغه، برگنه آوزغه قاراب، كوچنی بركدرگان. ٣) نق، ئوز سوزلی و ياوز پادشاه قولنده بولغان]

«روسیه» سوزینه؛ دورتەوی [۱) باشسز، ۲) اچی فتنه وجانجال بلەن طولغان، ۳) عسکری آز بولغان، ٤) بر ئوزی بر چیتده قالغان] «قزان» سوزینه ایەره. بناءً علیه. بو تزمده دعوا (تۆب‌فکر) ده و آنی اثبات ایتوچی دلیللرده کورسەتلگان بولا: «روسیەنڭ اول چاقدە قزاننی آلووی قیین توگل ایدی.» — نیچون؟ - چونکه روسیەنڭ عسکری کوب و کۆچلی، خلقی برگنه پادشاهغه قاراب کۆچنی برکدرگان، پادشاهسی نق، ئوز سوزلی وغیرتلی ایدی، اما قزاننڭ اچی فتنه بلەن طولغان، عسکری آز، باشلغی یوق، ئوزی بر چیتده آیرلوب قالغان ایدی... بو مثالده منطقی ایه بلەن منطقی حکمنڭ آراسنه یولغه آرقیلی طۆرغان صزق قویولغان؛ صزقنڭ یوغاری یاغی منطقی ایه، توبەن یاغی منطقی حکمدر.

۲) بز، | کیمەنی بۆتۆنلەی صو آغمی اختیارینه تابشروب، بر برمزنڭ موینینه صارلشقان حالده، تۆننڭ طنلغن بۆزارغه، روحمزنی طوتورغان سعادتنی تیبرەتورگه تلەمەگان کبی، کوب سۆیلەشمیچه، اچکی یالقن بلەن قزغان، صوصاغان ایرنلرمزنی آیرمیچه، کیچەنڭ موڭینه، طبیعتنڭ ماتورلغینه، اچمزدەگی ایگی چیگی بولماغان، درجەسن‌ئەیتورگه آدم تلی ییتشمەگان، نهایەسز محبتکه چوموب، جایغنه آغامز. (ع. ابراهیموف).

بو تزمنڭ تیماسی: «بز جایغنه آغامز». بو تۆب فکر، آلتی رەوش جمله (جملهٔ حالیه) بلەن آچلغان و جەیلگان، بو رەوش جملەلرنڭ بعضلری اوزلری، اویۆشقان جمله بولو، هم آیرغچ جملەلرنی اچلرینه آلو سببلی اۆزایغان و جەیلگانلر.

۳) زلیخه ایرینڭ خلقن بله، شوڭا کوره، برسوزده دەشمیچه، اوز اشی بولنده، بۆتۆن دنیا ظالملرینڭ باشی اویلاب جیته آلماسلق زور عذابلرنی کوتەرورگه حاضر بولغان الهی برقهرمان قیافتی بلەن، کوزلرن متکبرانه بر نقطەغه تەروب، یۆزلری آغارا تۆشکان حالده، اۆزۆن بوین ناغی‌ده کوتەروب، اشکافکه یانی بلەن سۆیەلگان کۆیده طورا بیره. (ع. ابراهیموف).

٤) منه، ممکن بولوب‌ده، مریم، اوزینڭ بۆتۆن یۆرەگی آڭا محبت ایله طولغان دوستینه، شول سۆیکلیسینه، اچنده بولغان بارلق طۆیغولرن

سۈيلەسە؛ اچکی یالقنی طشقه چغوب، یۈزی صارغایغان، یۈرەگی طوقتاوسز یانو، کۈیودن کۈلگە ئەیلەنگان تقدیردە دە، باشقە هیچ کمگە بلدرتمەیەچك مقدس دوستلقنی، مقدس مناسبتنی اول معبودینه تصویر قیلوب بیرسە؛ شول اۈزۈن تۈنلردە، طن کیچەلرنك برندە اوزینك یاڭاغن آنك کوکرەگینه قویغان حالدە، بللر بوینچه اچینه جیا جۈنا کیلگان بارلق قایغیلرن، بارلق حسرتلرن، بۈتون حیاتن، یۈرەگن آچوب، قزو یالقن ایلە موینینه صارلسە،— بلکه جیگلەیور، بلکە قدرت قولی بلەن بو آور کۈنلرگە خاتمه بیرلور ایدی. (ع. ابراهیمف).

۵) هیچدە کۈڭلم آچلماسلق اچم پوشسە،
اوز اوزمنی کورە آلمیچە روحم تۈشسە،
جفا چیکسەم، جۈدەب بتسەم بو باشمنی
قویالمیچە جانغە جلی هیچ بر تۈشکە،
حسرت صۈڭرە حسرت کیلسە آلماش، آلماش،
کوڭلسز اوی بلەن تمام ئەیلەنسە باش،
کوزلرمدە کیبوب دە جیتمەگان بولسە
حاضرگنە صغلوب، صغلوب جلاغان یەش، —
شول وقتدە مین قولیمه کتاب آلام،
آنك ایزگی صحیفەلرن آقتارام،
راحتلەنۈب کیتە شوندە جانم، تەنم
شوندەغنە دردلریمە درمان طابام. (ع. توقایف).

تزم باشقه مدنی خلقلردە اسلوبنك ایسکیرەك فورماسی بولغانی حالدە، بزدە ئەلی اول بیك آلغە کیتمەگان. بزنك ادبیاتدە ئەلی مکمل ونمونەلك تزملر کوب اۈچرامی. شونلقدن، مۈندە تزمنك تۈرلری وبولۈكلری حقندە سوز اۈزایتلمی.

قاطش یاکە طبیعی سوز - سوز گل اۈزمەگنە، یاکە گل تزمەگنە بولمی، بلکە عادتدە هربر محررنك سوزلری اۈزمەلی، تزمەلی بولوب آلماشوب طۈرا. موندی سوزنی قاطش یاکە طبیعی سوز دیب آطیلر.

سوزنكٔ لغت یاغندن توزولشی.

محرر اوز فکرلرن کیره‌ك ساده، کیره‌ك تصویری تعبیر بله‌ن، کیره‌ك نظم، کیره‌ك نثر بله‌ن، کیره‌ك اوزمه، کیره‌ك تزمه سوز بله‌ن افاده ایتسون، آنكٔ تعبیرینه مونه شوشی تللر تأثیرلرن کورسه‌تورگه ممکن: ۱) خلق تلی، ۲) بورونغی تل و ۳) چیت تل. بولرنكٔ تأثیرلری آیرم سوز و تعبیرلر صایلاوده، یعنی سوزنكٔ لغت یاغندن توزولشنده بولا.

۱) مکتبده اویره‌نیله طورغان ادبیات تلی، یا که کتاب تلی دیگان تلدن باشقه، «خلق تلی» دیگان تل‌ده بار؛ بو تل بله‌ن خلق سویلی، بز آنی جرلرده، ئه‌کیه‌ت و مقاللرده، خلق آوزیندن یازلغان باشقه اثرلرده کوره‌مز.

گرچه بزنكٔ ادبی تلمز خلق تلندن اشله‌نسه ده، آنکا بوته‌ن تأثیرلر ده، مثلا، بورونغی چغتای تلی هم عرب وفارسی تللرینكٔ دخی، صوكٔ زمانلرده عثمانلی و روس تلینكٔ تأثیرلری بولغان. مونه شونلقدن، خلق تلی بله‌ن ادبیات تلی آراسنده آیرما بار. لکن خلق تلی، ادبیات تلی ممکن قدر، یاقن طوروغه تییش؛ بزنكٔ الوغ محررلرمز بو یولده زور خدمتلر کورسه‌ته‌لر، شونلقدن، بزنكٔ ادبی تلمز خلق تلینه بیك یاقن طورا. اما خلقنكٔ آیروچه بعض بر کوچلی، ئونکن ومانور سوزلری وتعبیرلری بار؛ مونه، شوندی چن خلق تعبیرلری قصدرلغان سوزگه خلق تلی تأثیر ایتکان بولا.

مثاللر: آ) بولسه بیر، بولماس ایسه، جایلاب سویله بولماسلغن،
سیزمی قالما آق ساقاللی قارت حضر الیاسلغن.
(ع. توقایف)

ب) عذاب کیتمی قبرده ته‌ن چرودن
«بورك تاشلاب قوطولمیلر بوریدن»
(ع. توقایف)

پ) یاز جیته‌در، فایدا یوقدر، کوبمی غیرتله‌نسه مارت
خلقمز سوزی بویونچه، گرچه مارت ایتسه‌ده شارت.
(ع. توقایف)

ت) سین اوزڭده یالقاو، خاتونڭ «بولماغان» (۱)
(ع. توقایف)

ج) هم جیغاچ کوب زاپاص، بوط صوزوب یاتدیلر.
(ع. توقایف)

چ) ... آناسینڭ شوندی اوزگه‌رشلرن ئه‌سندن جبینه‌چه آڭا بیان قیلمق، دنیاده آڭا باشقه هچ کمی قالماغانلغن، آور کونلرن، یوقیسز تونلرن، بورچولی توشلرن — بارن، بارن آڭا سویلاب بیرمك، شونڭ بلەن بر جوانمق ایدی. (ع. ابراهیمف)

محررلر اوز یازولرینه خلق سوزلری کرتکانده، بر ولایتکه مخصوص سوز و تعبیرلرده قصدرالر، لکن بو طوغروده الوغ محررلر صاغراق ماتاشوب، یازولرینه بر تورلی محلی توس بیرورگه تله‌گانده‌گنه آندی سوز و تعبیرلر قوللانالر. عیاض اسحاقی چیستای اویه‌زینده‌گنه استعمال ایتله طورغان سوزلرنی، م. غفوری و ع. ابراهیمف اوفا غوبیرناسینڭ، ع. توقایف قزان غوبیرناسینڭ بعض اویه‌زلرینده‌گنه معروف سوزلرنی قوللانغالیلر. مونـدی سوزلر «پراوینسیالیزم» دیب آتالالر.

۲) برەر تاریخی اثرده، اوتکان زمانلرنڭ کارتیناسن کوز آلدینه کیترو نیتی بلەن، ئه‌نه شول زمانلرده‌غنه استعمال ایتلگان، یاکه بو زمانده بوتەن معناده یورتولگان سوزلر کیترو — بورونغی تلنڭ تأثیری بلەن بولا. مونلای سوز و تعبیر «آرخاییزم» دیب آتالالر. بزده «آرخاییزم»لر بورونغی توزرك وایسکی چغتای تللریندن آلونغان بولورغه ممکن.

آ) باتو خان چیرولر (۱) گه جار صالدی (۲)
(رضاءالدین بن فخرالدین)

ب) خان طرفندن احمد اسملی کشی قورسکی ولایتنده باسقاق بولوب طورا ایدی. (ر. ف.)

پ) نوغای میرزانڭ تلابغا خان یاننده یوروچی شمچیسی خبر بیتکروب طورور ایدی.
(ر. ف.)

---

۱) اوڭماغان — بولدقسز معناسنده خلق تعبیری.

۱) عسکرلر. ۲) فرمان بیردی.

ج) ایوان IIIنچی، خاننڭ باصماسن آیاق آستینه صالوب طاپتادی.
(ر. ف)

٣) چیت تللرده بزنڭ سوزلرمزگه تأثیر ایتەرگه ممکن؛ موندی، چیت تللردن کرگان سوزلرنی «بلربار بزم» دیلر. مونڭ یاراغانی بار، یاراماغانی بار. اگر اوز تلمزده کیرەکلی برمعنانی اوتی طۇرغان سوز طابولماسه، چیت تلدن سوز آلورغه یاری. بزده دینی تعبیرلرنڭ کوبیسی عربچه، بولای‌ده بزنڭ تلـگه عربچه سوز وتعبیرلر کوب کرگان؛ شهاب‌الدین المرجانی حضرت قسم ثانی «مستفادالاخبار»نڭ آخرینده تاتار تلینه کرگان سوز وتعبیرلر دیب، ١١٠٠ گه یاقن عربچه سوز صانی. یاڭا ادبیاتمز وادبی تلمزده شهاب‌الدین حضرت صاناغان سوز وتعبیرلرنڭ بایتاغی تاشلانغان بولسه‌ده، مۇنده شول اوق عربچه‌دن بایتاق یاڭا سوز وتعبیرلرده اوسته‌لدی. فکر وخیال، حسیات ومعنویاتقه قاراغان ئەیبرلر حقنده اوز تلمزنڭ کوچی یېتمی، بولرده ایرکسز عربچه‌گه صیینامز؛ بزده فنی اصطلاحلرنڭ‌ده، همه‌سی دیرلك عربچه؛ بولرنڭ کوبیسی بزگه عثمانلی تۇرکلری آشا کیل، چۇنکه آلر فنی اثرلر یازغان عربچه‌ده ئەزر اصطلاحلرنی آلغانلر، یاکه عربچه‌دن اوزلری یاڭا اصطلاحلر تۇزوگانلر.

بزنڭ تلـگه فارسینڭ تأثیری بیك آز؛ عثمانلی تلینڭ تأثیری‌ده زار-لانورلق توگل.

بوکونده علم، مدنیت وصنعت غرب (یاوروپا، آمریقا) دن تارالا، شوشی صانالغان نەرسەلر بۇتۇن انسانلر آراسنده اورتاق بولغانلقلریندن، ایندی بز تاتارلر مدنی ملتلر عائلەسینه یاقنلاغان صاین، تلمزگه بو زمانده یاوروپا وآمریقاده مقبول بولغان فنی اصطلاحلر، صنعت، هنر وتیخنیکه‌گه مخصوص سوز وتعبیرلرده کوب کرەچك؛ موندی سوز، تعبیر واصطلاحلرنڭ قایوبرلری اوشبو کتابقه‌ده کرتلدی. بوتون بنی بشر آراسنده عمومی ومقبول‌بولغان هیئت وجانلی سوزلرنڭ کرووی بلەن تلمز بوزولاچق توگل، بلکه کیڭه‌یه‌چك، بایاچق، ماتورلاناچق، جانلاناچق وعلمیلەنه‌چککنه؛ ذاتا، تیلیغراف، تیلیفون، فوتوغرافیا، گرامافون، آفتامابیل، آرتیست، تیاتر، ماشینا، ئیدیال، پوچته کبك سوزلر تلمزگه کروب ئوزلەشوب بارالر توگلمی؟

اما روس تلی خلقمز تلینه یاقشی اوق تأثیر ایتوب، اول تلنی، بعض ادیبلرمزنڭ تعبیرنچه، «چووار تل »گه ئەیلەندروب بارسەدە، ادبی تلمز آنڭ تأثیرینه تۆشمی و توشمەسکه، فنی اصطلاحلردە آندن آلونماسقه تییش. درست، روسلرنڭ اوزلرینڭ دە یاوروپادن آلغان اصطلاحلرن بز، بۆتۆن ئەدەم بالالرینه اورتاق مال صفتیلە، قبول ایتەمز. اما آلارنڭ اوز تللریندن یاصاغان اصطلاحلری اورنینه بز اوز تلمزدن یاصارمز.

تاتارچه اصللردن یاڭا معنالر آڭغارتا طۆرغان یاڭا سوز، تعبیرلر یاصاودە، چیت تللرنڭ تأثیرینه بەیلەنە، یعنی محررلرنی یاڭا سوزلر یاصارغه چیت تللرنڭ تأثیری قوزغاتا. مۆندی یاڭا سوزلر „نیالاگیزم“ دیب آتالادر. اسماعیل بك غصپرینسکی چغارغان „ضیالی“ (اوقومشلی وتربیەلی کشی) بوقبیلدن؛ مستشرق رادلوف چغارغان سوزلرنڭ بعضلری: صۆنو (تقدیم)، گەب (خطبه)، تۆرتکی (نقطه)، ییر اورتالق دیڭگزی (بحر سفید)، اوط کیمەسی (پاراخود)، چغش (مصارف)؛ مؤلفنڭ «تاتار تاریخی» آدلی اثرنده قوللانغان „نیالاگیزم“ لرنڭ قای برەولری: درسلك (درس کتابی)، کۆن یاغی (جنوب)، تۆن یاغی (شمال)، قالدیقلری (اثرلری، قالغان نسل وخلفلری)، یارتی اوطراو (یارم آطه)، قاتلاوسز (مرکب توگل)، طنچ خلق (صوغشقه قاطشماغان خلق)، باصو (استیلا ایتو)، ئزەرلەوچی (تعقیب ایتوچی)، ئوزن یوغالتمی (شاشمی)، اوڭو (موفقیت)، دولت یغلدی، (دولتنڭ سقوطی)، طۆراق (وطن، مسکن)، تونکەرلدیلر (جیگلدیلر)، طۆتقارلی (وفارلی)، یوق ایتلدی (ئوترلدی)، تاتار موبونچاغندن (تاتار قول آستندن)، سوز آلشو (مذاکره). برمه‌ـبرگه (مبارزەگه) ئوز سوزلی (مستبد)، تالاش بارا ایدی (تالاش دوام ایته ایدي). عالمجان ابراهیمفنڭ تاتار تلینڭ صرف و نحوی اۆچۆن چغارغان تاتارچه اصطلاحلریدە بر تۆرلی „نیالاگیزم“ درلر.

یاڭا سوز یاصاو ایکی تۆرلی: آ) آچق معلوم بولغان سوزلرنی بر آز اوزگەرتۆب، یاڭا معنا آڭلاتا طۆرغان سوزلر تۆزو، ب) ایسکی سوزلرگه یاڭامعنالر بیرو. نیالاگیزملر، اویلاب‌چغارلغان‌بولسەلردە، یاکەچیت‌سوزلرنی کوچرگچ طۆتۆب یاصالغان بولسەلردە، ـ هرحالدە آچق، تلنڭ روحینه موافق بولسەلرغنه مقبول بولالر.

بو حاللر كورسەتە در،كە تل دائما اوزگەروب طورغان جانلى بر آرگانيزم (عضو) ايكان: اول، بر دورده سوزلر يوغالتوب يارليلانا، ايكنچيده ياڭا سوزلر سببلى بايى، اوچنچيده ايسكى سوزلرينه ياڭا معنالر تحصيل ايته.

اسلوبنڭ مزيتلرى.

هر بر محررنڭ اسلوبى اۋشبو نەرسەلر بلەن ممتاز بولورغە تييش: ١) درستلك، ٢) آچقلق، ٣) آنقلق، ٤) تازالق.

درستلك ـ سوزنڭ صرف، نحو قاعدەلرينه موافق بولووى وشول تلنڭ قانونلرينه طوغرى كيلووى «درستلك» ديب آتالا.

درست بولماغان سوزلر: (درستلرى جەيەلر اچندە كورسەتلدى).

١) سيزوب سين كيلەس (كيلەسى) كۋنلرڭنى
طوپلادڭمى كيفڭ سوقنى، (ظ. بشيرى).

٢) بار انسانڭ بتوب كوكرەگيدە (كوكرە گندە) حس
قاتى اويقولره تالمش زماننى. (ظ، بشيرى).

آچقلق ـ اوقوچيغە جيڭل آڭلاشلغان و آنى هيچ بر تۋرلى اوڭايسزلققە توشۋرمەگان سوز آچق صانالا. بر ئەيبر حقندە فكرلرنى آچق تعبير ايتەر اۋچۋن، اول ئەيبرنى آچق بلو تييشدر. شوشى نەرسەلر اسلوبنڭ آچقلغينه زيان كيترەلر: آ) ايكى معنانى احتمال طوتقان تعبيرلر استعمال قيلو؛ ب) جملەدە سوزلرنى تييشلى اورونلرينه يېرلەشدرمەو، هم پ) ترمە سوز بولوب دە،اوزيندە ايەرچن جملەلر بيك كوب بولغانلقدن، جملەنڭ اۋزايووى.

آنقلق ـ سوز و تعبيرلرنڭ ئەيتۆرگە تلەنگان معنا و مقصدلرغە موافق بولووى يعنى، محررنى ئەيتورگەتلى،شول معنانى طوپ طوغرى اوتەوى „آنقلق" بولا.

تازالق ـ اگر آلفى صفدە طۋرغان محررلرمزنڭ قوللانغانى سوز، تعبير و اسلوبلرنى قوللانسەق، سوزمز تازا بولا. مۋندى محررلرنڭ اسلوبى „زمانە اسلوبى" ياكە „ادبى اسلوب" ديب آتالا. زمانە اسلوبينه خلافلق ايتو ـ آڭلاميچە و اولچەوسز بۋرۋنغى سوزلر، نيالا گيزملر، چيت سوزلر، پراۋينسياليزملر وخلق تعبيرلرى قوللانو بلەن بولا.

II

خصوصی نظریات أدبیه.

نثر و شعر.

عموماً ادبی اثرلر ایکیگه بولینه‌لر: آ) نثری تألیفلر، ب) شعری تألیفلر. ادبی اثرلرنك ایکیگه بولینووینه قاراب، خصوصی نظریات ادبیه، ایکی قسمگه بولینه: آ) نثر نظریاتی، ب) شعر نظریاتی.

آ) نثر نظریاتی.

نثری تألیفلر ـ بولغان وبار نه‌رسه‌لر حقنده طوب طوغری معلومات بیرگان، یعنی واقعی ئه‌یبرلر طوغروسنده بولغانی کبك سویله‌گان تألیفلر «نثری تألیفلر» دیب آتالا. نثری تألیفنك مندرجه‌سی، ئه‌یبر حقنده مؤلفنك بلگان و آڭلاغانلریندن عبارتدر. مثلا بز جغرافیا کتابنده ژولغا یلغه‌سی طوغروسنده یازلغانلرنی اوقوسه‌ق، آنك قایدن چققانن، قای ییرده دیڭگزگه قویغانن، بو یینك نیچه چاقرم بولغانن، نیندی گوبیرنالردن اوزغانن، روسیه اوچون اول یلغه‌نك نیندی اهمیتی بارلغن آڭلیمز. مونه شولای، بوتون جغرافیانك مندرجه‌سی واقعی ئه‌یبرلرنی، صفت وخصوصیتلرن کورسه‌توب، صاناودن عبارتدر. تاریخنك مندرجه‌سی ـ بورون زمانلرده یه‌شه‌گان انسانلرنك واقعی حاللرن بولغانی کبی خبر بیرودن عبارتدر.

نثری تألیفلرنڭ بولۇکلری ـ مندرجەسندە بر عنصرنڭ کوبرەك بولووی یاغندن نثری تألیفلر اوشبولرغە بولینە: ۱) تصویری، ۲) تحکیه (۱) ۳) محاکمە، یاکە علمی تألیفلر و ٤) خطابی تألیفلر.

1) تصویر.

واقعدە بولغان، یاکە اویلاب چغارلغان، یا ایسە خیالدن طوغان نەرسەلرنڭ بیلگیلی بر وقتدەغی خصوصیت و صفتلرن منتظم رەوشدە صاناب کورسەتو ـ «تصویر» دیب آتالا. باشقە عنصرلر قاتوشمیچە، یالغز تصویرنیغنە اچینە آلغان تألیفلر ادبیاتدە بیك سیرەك اۇچری؛ بر تألیفدە تصویر عنصری کوبرەك بولسە، اول تألیفکە «تصویری تألیف» دیلر.

تصویرلر:

۱) ع. توقایفنڭ «شورەلی» منظومەسندە «قرلای» آولن و آنڭ اورمانن تصویری؛

تصویر مۇنە نیچك باشلانا:

اول آولنڭ، هیچ اۇنۇطمیم، هریاغی اورمان ایدی،
اول بۇلۇن یەشل ئولەنلر خەتفەدن یورغان ایدی.
زورمی دیسەڭ، زور توگل، بو آول بیك کچکنە،
خلقینڭ اچکان صووی بیك کچکنە اینشکنە.

۲) م. غفورینڭ ایلیکتیریق فانارن تصویری («ایلیکتریق فانارینە خطاب»).

۳) ع. توقایفنڭ جەیگی طاڭنی تصویری:

غالبانە یاقتروب، ئەکرنگنە آل طاڭ آطا،
مۇکٔلانوب، حسرتلەنوب یالقاوغنە آق آی باطا. دیب باشلانا.

---

۲) بو سوز، «صنعت تحریر وادبیات» مؤلفی شهاب الدین سلیمانگە ایەروب، آلندی.

٤) م. اوقماصینڭ طاڭنی تصویری:

تۆرلی یاقده قۆشلر چۆرلی، هوا طۆمان،
نور طارالا یواشقنه، کورنه اورمان.
آلتۆن طاوی آرطندن قۆیاش کۆله،
یارتی قاراب اوینی بزگه، اوزی پۆصقان. دیب باشلانا.

۵) سعید رمییف‌نڭ آولنی تصویری:

ئه‌ی، آول، سین مڭ شه‌ردن مڭ قابات یه‌ملی وخوش،
برکشی یوق براورامده، نیندی طن هم‌نیندی بوش، دیب باشلانا.

نیلر تصویر ایتله؟ واقعده بولغاننڭ همه‌سن، یعنی: طبیعت کورنشلرن (بوران)، انسانلر حیاتنده‌غی واقعه‌لرنی (صوغش)، انساننڭ احوال روحیه‌سن تصویر ایتو ممکن؛ لکن تصویری اثرلرده کوبره‌ك، طبیعت کورونشلری وصنعت اثرلری تصویر ایتله.

تصویرنڭ قاعده‌لری: ۱) تصویر ایتله‌چك ئه‌یبرنی تیکشرو، یعنی آنڭ خصوصیت وصفتلری بله‌ن طانیشو، بیگره‌ك آنڭ آچق وکوزگه ترِه‌لوب طورغان خصوصیتلرینه آیروچه دقت ایتو؛ ۲) صفتلر آراسنده‌غی مناسبتلرنی آچق کورسه‌تو وآلرنی شول ترتیبده تزو، که آلردن، ئه‌یبرنڭ واقعه‌گی حالینه مطابق بر بۆتۆن چقسون؛ و ۳) تییشلی اوروننده، ئه‌یبرنـڭ سینده اویاتقانی طۆیغولرنی ده ئه‌یتوب کیته‌رگه و ئه‌یبرنڭ معناسن، یعنی فایدا یاکه ضررن ده کورسه‌تورگه یاری.

ع. توقایف „ قرلای“ اورماننی تصویر قیلوب بترگاچ، اول اورماننڭ اوزنده اویاتقانی طۆیغۆنی مۆنه بولای افاده ایته:

قلت ایتۆب ایسکه تۆشه درناملری، دولتلری
قارت بابایلرنڭ، مۆنی کورسه‌ڭ بۆتۆن صولتلری؛
آچلا آلدگده تاریخدن تیاتر په‌رده‌سی،
« آه! » دیسڭ، «بز نیك بۆلای صوڭ، بز ده حقنڭ بنده‌سی.

سعید رمییف آولنی تصویر قیلغاچ، ئەیتە:

سینده در بارچه ماتورلق، بار ماتور سینده‌گنه،
طاغی‌ده آرتور بر ماتوراق، کیتدیسەم مین ده منه.

جەیگی طاکنی تصویر قیلغاچ، ع. توقایف ئەیتە:

قارشیلارغه ایلٔ سزا چاق، ایلٔ ماتور چاق جەیگی طالٔ
شول وقتده اویلا شاعر، کیلدی الهام اویلاسەلٔ.

عیاض اسحاقی اورال طاون تصویر ایتکان آراده، اورنده اویانغان طویغولرنی مونه شوشی قسقه سوزلر بلەن آنگغارتوب کیته: « شول آی یاقتیسنده اورال طاوینی، بابایلر، بابایلرنلٔ بابایلرینلٔ اوز طاون قارارغه طوتوندم» («باشقرد بختی»).

تصویرنلٔ پلانی - بر نەرسەنی تصویر ایتکانده آنلٔ طشقی یاغی، یاقنراق و آچقراق بولغانلقدن، الك، اچکی یاغی صوکدن تصویر ایتلور. کیرەك ئەیبرنلٔ طش یاغن، کیرەك اچ یاغن تصویر ایتکانده، آنلٔ علامت فارقەلرن پلانغه یا که ترتیبکه قویو ایسه، اول ئەیبرنلٔ خصوصیتلرینه و محررنلٔ طوتقان مقصدینه قاراب، تورلیچه بولا؛ شونلٔ اوچون، تصویری تألیفلرنلٔ توزولشی طوغروسنده آنق بیلگیلی و اوزوکی قاعدەلر یوق.

تصویرنلٔ مزیتلری - تصویرنلٔ پلانی نیگنه رەوشده بولسەده، تصویر اوشبو مزیتلر بلەن ممتاز بولورغه تییش: آ) آنقلق، یعنی تصویر واقعەگی ئەیبرگه تمام مطابق بولسون؛ ب) طولولق، یعنی تصویرده ئەیبرنلٔ بارلق خصوصیتلری کورگەزلسون، که شونلٔ آرقاسنده آنلٔ بوتون صورتی کوز آلدینه کیلسون، پ) آیرم آچقلق بلەن‌ده ممتاز بولورغه تییشدر، که بز، تصویرنی اوقو بلەن، اول ئەیبرنلٔ نەق اوزن کوروب بلگان و تیکشرگان کبك بولیق.

خصوصی و عمومی تصویرلر - برگنه ئەیبر یا که برگنه کورونش تصویر ایتلسه، اول تصویر « خصوصی » دیب آتالا. بیلگیلی بر ئەیبرنی تصویر وقتنده آنلٔ آیرغچ صفتلرینه، یعنی آنلٔ اوزینه‌گنه مخصوص و آنی

اوزینه اۇشاغان بوتەن ئەیبرلردن آیرا طۇرغان صفتلرینه بیگرەك اهمیت بیرورگه تییش . خصوصی تصویر جغرافیاده بیگرەك کوروکلی اورۇن طوتا؛ فی الحقیقه، جغرافیانـڭ مندرجەسی اۇزۇن و تزملی رەوشده، آیرم، آیرم ئەیبرلرنی (یلغەلر، کوللر، تاولر، اوطراولر، شەرلر وباشقەلر) تصویردن عبارت توگلمی ؟

عمومی تصویر — بر جنسدن بولغان بر گروه ئەیبر تصویر ایتلسه، اول تصویر « عمومی » بولا. عمومی تصویرنڭ مەکنلگی — ئەیبرلرنڭ، طبیعی اولاراق، گروهلر یا که قلاصلرغه بولنوویندن کیلەدر، که شول بر گروهغه منسوب بولغان ئەیبرنڭ فردلری اوز آرا اۇخشاش، یعنی شول اوق بر تۇرلی خصوصیت و علامت فارقەلرگه مالك بولالر. بز بر قارغانی ایکنچی قارغادن آیرا آلمیمز؛ بر بوری ایکنچی بوریگه طشی بلەن‌ده، خلقی بلەن اۇشی؛ هر بر قاین آق قابقلی، صالنغان بۇتاقلی، آچق - یەشل یافراقلی. ئەنه شولای، بر قلاصقه منسوب بولغان ئەیبرلرنڭ کوب خصوصیتلرده اۇخشاش بولولری — بۇتۇن بر گروه ئەیبرنی بر یولی تصویر ایتەرگه امکان بیره.

عمومی تصویرنی تۇزو — عمومی تصویر تۇزور اۇچۇن، بیلگیلی بر گروهغه منسوب بایتاق (مەکن قدر کوب) ئەیبرلرنی تیکشرو، آلرنی بر برسینه چاغشدرو، اورتاق خصوصیتلرن بیلگیلەو هم، شوشی خصوصیتلرنی منتظم رەوشده ترتیب ایتوب، ئەیبرنـڭ بۇتۇن صورتن کوز آلدینه قویو تییش بولا؛ مۇنه شوندن صوڭ، بر جنسدن بولغان ئەیبرلرنڭ بۇتۇن بر گروهی حقنده بزگه بر آڭ حاصل بولور. عمومی تصویر علم نباتات، علم حیوانات، و باشقه علوم طبیعیەنڭ مندرجەسینه کره.

عمومی تصویرنڭ اهمیتی - عمومی تصویرنـڭ اهمیتی بیـك زور: خصوصی تصویر بزنی آیرم، آیرم ئەیبرلر بلەن طانشدرا؛ آلر چیکسز کوب بولغانلقلریندن، تیکشروب بتو ممکن توگل، اما عمومی تصویر بزنی ئەیبرلرنڭ گروهی، گروهی بلەن بر یولی طـانشدرغانلغندن، بزگه، کیڭ و تۇرلی عالملرنی تیکشرو مشقتن آزایتادر.

نثری یا که علمی هم شعری تصویرلر — مقصدی وئەیبرلرنی ترسیم اعتباری بلەن تصویر ایکی تۇرلی: ۱) نثری یا که علمی تصویر و ۲) شعری

تصویر. نثری تصویرنڭ مقصدی ـ بیلگیلی بر ئەیبرنڭ دائمی علامت فارقەلرن کورسەتۆب ، آنی اوقوچیغە طانیتو ، آنڭ حقندە درست ، آچق و آنق معلومات بیرو هم آنڭ اهمیت و معناسن بیان ایتودر . (موندی تصویرلر ئەیبر حقندە بزنڭ آڭلی طورغانمزغە مطابق بولالر .) مثلا : جغرافیادە آق ایدلنی ، اورال طاولرن ، قاسپی دیڭگزن تصویر کبی .

شعری تصویر- شعری تصویردە واقعی ئەیبر یا کە کورنش ، آنڭ محررگە ایتکان تأثیری‌دە کوزدە طۆتۆلۆب ، جانلی و آیرم آچق کارتینادە کورسەتلە و اوقوچینڭ تخیّلن اویاتۆرغە طرشلا . شعری تصویر ، واقعی ئەیبرنڭ تخیّل ایتکانمز جانلی صورتینە مطابق تۆشە. شعری تصویردە ئەیبرنی جانلی و آیرم آچق صورتدە کورسەتو ـ آنڭ انسانغە تأثیر ایتە طۆرغان خصوصیتلرن کوز آلدینە قویو و اول ئەیبر حقندە جانلی و آیرم آچق تصوّر بیرورلك سوز و تعبیرلر (تصویری تعبیرلر: ئیپیتیتلر ، اۆشاتولر ، مجاز و فیگورالر) صایلاو آرقاسندە بولا .

شعری تصویر بلەن علمی تصویرنڭ اوز آرا مناسبتلری - شعری تصویرلر ، تصویر ایتلگان ئەیبرنڭ جانلی و آیرم آچق کارتیناسن کورسەتە، ئەیبر حقندە آنق بر آڭ بیرمی ؛ چۆنکە آنڭ مؤلفی ئەیبرنی آچق و جانلی رەوشدە ترسیم ایتونی کوزدە طوتقانلغندن ، آنڭ مهم و توب علامتلرن کورسەتو بلەن اوغراشمی (اما مۆنسز ئەیبر حقندە آنق بر آڭ حاصل بولو ممکن توگل) و کوب وقتدە ئەیبرنڭ عمومی و کوزگە تۆشەر صفتلرنغنە کورسەتو بلەن اکتفا ایتە. یەنە، شعری تصویردە مؤلف ئەیبرنڭ خصوصیتلرن صایلاغاندە ، اوزینـڭ شخصی تأثرلری بوینچە اش قیلغانلغنـدن و بر اوك ئەیبر تۆرلی وقتدە ، تۆرلی احوال اوستندە تۆرلی شخصلرگە تۆرلیچە تأثیر ایتکانلـگندن ، شول اوق ئەیبر حقندەغی شعری تصویرلر بر برسینە باشقـە بولالر . اما بر ئەیبر حقندەغی علمی تصویرلر ، حتی تۆرلی مؤلفلرنکی بولسەدە ، ئەیبرنڭ مثبت و دائمی خصوصیتلرن کورسەتکانلـکریندن ، اوز آرا کوب آیرمالی بولورغە ممکن توگل . آفتقدن شونی‌دە ئەیتورگە کیرەك : علمی و شعری تصویرلر بر برسن تکمیل ایتەلر ، برسندە یوقنی ایکنچیسی بیرە. نثری وشعری عنصرلر بر اوك تصویردە جیولاردە، بر تۆرلی قاطش

تصویر کیلوب چقادر، که یا برسی، یا ایکنچیسی کوبره‌ك بولورغه ممکن.

سیاحتنامه‌لر- تصویری نثرنڭ ایڭ مهم فورماسی سیاحتنامه‌لردر. سیاحتنامه شوندی تألیفدر، که آنده محرر اوزینڭ جهان گیزگان چاغنده کورگان واوظدرغانلرن تصویر ایته.

سیاحتنامه‌نڭ وظیفه‌سی- سیاحتنامه‌نڭ وظیفه‌سی- بر ییر و مملکتنڭ کارتیناسن آزمی، کوبمی بۉتۉن ایتدروب، اوقوچینڭ کوز آلدینه قویودر.

سیاحتنامه‌نڭ مندرجه‌سی- سیاحتنامه‌نڭ مندرجه‌سی شوندی بای، تۉرلی وکیکدر، که آنڭ بحث ایتکانی ئه‌یبرنی آنق بیلگیله‌ب ئه‌یتو چیتن؛ شونده‌ده، هر بر سیاحتنامه‌ده بز مۉنه، شوشی نه‌رسه‌لرنی کوره‌مز: ۱) بیلگیلی بر مملکتنڭ طبیعتینڭ کارتیناسن تصویر، ۲) انساننڭ طبیعت بله‌ن نیچك کورشکانلگن، سیاحنڭ اوز باشینه کیلگان ماجرالرنی تصویر و ۳) سیاحتنامه‌نڭ مندرجه‌سنده ایڭ مهم عنصر - انساننڭ تۉرلی مملکتلرده، تۉرلی احوال اۉستنده بولغان طورمشن تصویر ایتودر.

سیاحتنامه‌لرده افاده ترتیبی- سیاحتنامه‌نڭ مندرجه‌سینه کرگان ئه‌یبرلر سیاحته اۉچراغان ترتیب بله‌ن تصویر ایتله‌لر، شونلقدن، اوقوچی، سیاحنی ئزه‌رله‌ب بارا آلا.

خیالی سیاحتنامه‌لر- کوبدن توگل، برتۉرلی یاڭا سیاحتنامه‌لر میدانغه کیلدی، که بولرنی «خیالی سیاحتنامه» دیب آطیلر. بو ره‌وشلی سیاحتنامه‌لرنی نیگزله‌وچی مشهور فرانسوز محرری «ژول- ۋه‌رن» در. موندی سیاحتنامه‌لرده خیالی، اویلاب چقارلغان حکایه‌لر یارده‌می بله‌ن، بیلگیلی بر نه‌رسه‌لر حقنده غایت فایدالی وقای چاقده صرف فنی معلومات بیروله.

سیاحتنامه‌لرنڭ اهمیتی- سیاحتنامه‌لر معلومات کیکه‌یتو وفکر آچو یولنده بیك زور خدمت ایته‌لر. جهان گیزوب، دنیاده‌غی تۉرلی نه‌رسه‌لر ومانور کورنشلرنی تماشا ایتوب کینه‌نو، تۉرلی اقلیم و یاقلرده طۉرغان خلقلرنڭ معیشت واحواللری بله‌ن طانشو هر کمگه نصیب بولمی بیت؛ مۉنه، شولرنڭ همه‌سی بله‌ن بزنی سیاحتنامه‌لر طانشدرا.

بزده ف. کریەوفنڭ «یاوروپا سیاحتنامەسی»، «قریمە سیاحت» آدلی اثرلری بولسە دە، اوز تامز تاتارچە بلەن یازلمیچە، عثمانلی تۆرکچەسی بلەن یازلغانلر. دخی، عبدالرشید ابراهیمنڭ «دور عالم» اسملی بر سیاحتنامەسی بار. اسماعیل بك عصپرینسکینڭ «ترجمان» تلی بلەن یازغان «دارالراحت مسلمانلری» دیگان اثرن خیالی سیاحتنامەلردن صانارغە باری.

2) تحکیە.

ئەیبرلردە پیدا بولغان اوزگەرشلرنی وانسان طۆرمشندەغی حادثەلرنی واقعدە بولغان زمانلری ترتیبی بلەن نقل وحکایە ایتو «تحکیە» دیب آتالا.

تحکیەلرنڭ مادەلری ـ تصویر ایتلورگە یاراغان واقعی ئەیبرلرنڭ هممەسی، تحکیەگەدە مادە بولا آلالر؛ لکن بر آز آیرما بار: تصویرنڭ مادەسی، کوبرك وقتدە طبیعت کورنشلری وصنعت اثرلری بولا، هم ئەیبر بیلگیلی بر وقتدە آلنوب تصویر ایتلە، اما تحکیەدە، کوبرەك، طبیعتدەگی کورنشلر، وانسان یاکە بۆتۆن بشریتنڭ طۆرمشندەغی حادثەلرنڭ بر نیچە زمانغە صوزولغانلری، جەیلو وکیگەیولری ترتیبی بلەن، نقل وحکایە ایتلەلر.

تحکیەدە فکرلرنی ترتیب — تحکیەدە فکرلرنی ایکی تۆرلی ترتیب ایتەرگە ممکن: طشقی یاکە تاریخی ترتیب، اچکی یاکە سببی ترتیب. واقعەلرنی بولغان زمانلری ترتیبنچە حکایە ایتوب تاریخی ترتیب دیب آتالا. موندە، مؤلف حادثەلرنڭ جەیلوون ئزەرلەب بارغاندە، حتی یللر، آیلر، کونلر و ساعتلرنی دە کورسەتوب کیتە. الك واقعەنڭ سببی، صوڭرە اوزی، آندن صۆڭ شول واقعەنڭ نتیجەسی سۆیلەنسە، بو سببی ترتیب بولا. هیبت تحکیەلردە (تاریخدە) طشقی ترتیب بلەن اچکی ترتیب یەنەشە بارالر.

تحکیە تۆرلرینڭ مهملری.

تحکیەدنگنە عبارت بولغان تألیفلر بیك سیرەك اۆچری؛ بر تألیفدە تحکیە عنصری کوبرەك بولسە، اول تألیف «تحکیە» دیب آتالا. تحکیە تۆرلرینڭ مهملری اوشبولر: ۱) وقائعنامەلر، ۲) میموارلر ـ تاریخی خاطرەلر،

٣) تاریخ، ٤) بیوغرافیا ــ ترجمهٔ حال و آفتابیوغرافیا هم ٥) خارا کتیر یستیکا.

وقائعنامه‌لر ــ وقائعنامه شوندی بر تألیفدر، که آنده بر خلقنڭ حیا-تنده‌غی حادثه‌لر بولغان یللری ترتیبی‌بلەن صانالالر، اما اول حادثه‌لرنڭ حتی ایڭ یاقن طبیعی سببلری وحادثه‌لر آراسنده‌غی مناسبت وباغلانشلر هیچ ده کورسه‌تلمیلر. وقائعنامه تحکیه‌نڭ ایڭ ساده فورماسی؛ شونلقدن اول هر بر خلقده بوتەن تحکیه فورمالرینەن ایرته‌رەك پیدا بولا.

وقائعنامه‌لرنڭ اهمیتی ــ تاریخده بورونغی زمان خلقلرینڭ حکومت واداره‌لرن، طورمشلرن کورسه‌تور اوچون ایڭ زور ماتیریال ـ وقائعنامه‌لردر.

میموار ـ تاریخی خاطره‌لر ــ بر کشینڭ اوزی کوزه‌توب بلگانی یاکه اوزی قاطشقانی تاریخی واقعه‌لرنی حکایه ایتووی «میموار ــ تاریخی خاطره‌لر» دیب آتالا. بولر وقائعنامه‌لرگه قاراغانده کاملره‌ك تحکیه‌لردر. شونلقدن، آلر وقائعنامه‌لردن صوڭراق میدانغه کیله‌لر.

میموارلرنڭ اهمیتی ــ بولرده، وقائعنامه‌لر کبك، تاریخ اوچون مهم ماتیریال تشکیل ایته‌لر. آلر بوبونچه مؤرخ، تاریخی شخصلر و واقعه‌لر حقنده آچق معلومات حاصل ایته؛ دخی، میموارلر بیلگیلی بر حادثه‌لرنڭ أهمیت ومعنالرن بیان ایتکانده ده زور زور یاردەم ایته‌لر.

تاریخ ــ تحکیه‌نڭ ایڭ کامل وقانلاولی فورماسی ــ «تاریخ» در. بوتون بشریتنڭ یاکه بیلگیلی بر خلقنڭ اوتکان زمانلرده‌غی طورمشن، واقعەلرغی بولغانی کبك، نقل وحکایه ایتو «تاریخ» در. مونڭ مقصد، عمومی طورمشنڭ کیکه‌بو وآلغه کیتوون ئه‌یله‌نده‌ره طورغان قانونلرنی بیلگیله‌ودر.

تاریخنڭ وقائعنامه ومیموارلردن آیرماسی ـ ١) تاریخ بزگه خلقلرنڭ بورونغی طورمشلری حقنده ایڭ درست معلومات بیره. وقائعنامه‌چی اوزینڭ ساده دللگی ویاقشیلاب تیکشرمەوی سببلی، وقائعنامه‌سینه بیك کوب یالغش خبرلر قصدرا. تاریخی خاطره‌لر یازوچی قایو بر مهم واقعه‌لرنی یازمی قالدرا، یاکه آلرنی اوز نقطهٔ نظریندنغنه بیان ایته. مونه بو حاللرنڭ ایکیسنده‌ده مؤرخ حقیقتنی کورسه‌تورگه طریشا. شوشی مقصدنی کوزده طوتوب، اول، قولندن کیلگان قدر، خلقلرنڭ بورونغی طورمشلری حقنده بولغان دلیل

وگواهلرنی جیا، آلرنی دقتله‌ب تیکشره، چاغشدرا، وشول یول بله‌ن درستنی یاکلشدن آیروب چقارا؛ بو ـ «تاریخی تنقید» دیب آتالا. ۲) تاریخ، بزگه خلقلرنڭ اوزغان طورمشن نیچك آڭلاونی اویره‌ته. وقائعنامه‌چی حادثه‌لرنی ساناغانده، آلرنڭ معنا ونتیجه‌لرن کورسه‌تو بله‌ن اوغراشمی، اما تاریخده واقعه‌لرنڭ معنا ونتیجه‌لرن کورسه‌تو برنچی پلانده طوتولا. ۳) تاریخ بزنی خلق طورمشینڭ ئه‌کرنله‌ب جه‌یلووی، وشول جه‌یلونی ئه‌یله‌ندرگان قانونلر بله‌ن طانشدرا. وقائعنامه‌ده حادثه‌لر تاریخی ترتیب بله‌ن، میموارلرده ایسه، سببی ترتیب بله‌ن تزیله‌لر. اما تاریخی طشقی ترتیب بله‌ن اچکی (سببی) ترتیبنی برگه آلوب بارا؛ شونلقدن، بز تاریخده واقعه‌لرنڭ بری آرطندن برینڭ آلماشنوب طورووی بله‌نگنه توگل، بلکه واقعه‌لرنی قوزغاتوچی سببلر وآلرنی ئه‌یله‌ندروچی قانونلر بله‌ن‌ده طانشامز.

تاریخنڭ تلنده‌گی خصوصیت ـ تاریخده بورونغی سوز وتعبیر (آرخاییزم) لر کوب استعمال ایتله، بولر آرقاسنده بورونغی زمان حاللرن تصویر ایتو طاغن‌ده آچغراق بر توسکه کره.

تاریخدن نمونه‌لر: «شجرهٔ تورك» (ابو الغازی بهادرخان تألیفی)، «مستفاد الاخبار» ۲ قسم (شهاب‌الدین المرجانی)، „بلغار تاریخی“، „قزان تاریخی“ (عین‌الدین احمروف)، „تاریخ قوم ترکی (حسن‌عطا العبشی)، „تورك وتاتار تاریخی“ (احمدزکی ولیدی)، „مختصر تاریخ عمومی“ (فاتح کریموف).

بیوغرافیا ـ ترجمهٔ حال ـ بر بیلگیلی کشینڭ طوغاندن باشلاب، ئولگانگه حدلی بولغان طورمشن و احوالن حکایه ایتو ـ «بیوغرافیا» دیب آتالا.

بیوغرافیانڭ وظیفه‌سی ـ بیوغرافیانڭ وظیفه‌سی: بیلگیلی بر کشینڭ طورمشنده بولغان ایڭ مهم حاللرنی تاریخی ترتیب بله‌ن کورسه‌تو اوستینه آنڭ طبیعی وروحی قابلیتلری نیندی احوال تأثیری بله‌ن کیگه‌یگانلگی، آنڭ خاراکتیری باتدریج نیچك اویوشوب چققانلغن، هم‌عقلی‌قابلیتلری وخاراکتیری آنڭ اشلرینده نیچك کورنگانلگن آچق بیان ایتودر.

بیوغرافیانڭ مزیتی ـ ترجمه ایه‌سینڭ طورمشی درست وجانلی ایتوب سویله‌نسون وآنڭ حقنده ترجمهٔ حال یازوچی بی طرف محاکمه یورتسون.

بیوغرافیانڭ مأخذلری ــ بیوغرافیا، بیلگیلی بر کشی حقنده بولغان یازمه شاهدلرغه، آنڭ طانش و بلشلر ینڭ سوز و خبرلرینه، هم ترجمهٔ حالچینڭ اوز بلگانلرینه طایانوب توزوله.

ترجمهٔ حال همه تاریخلرنڭ توزو لشینه کره ، قای چاقده ترجمهٔ حاللردن مجموعه‌لر ده ترتیب ایتله .

بیوغرافیادن نمونه‌لر : «ابن رشد»، «ابوالعلاءالمعری»، «غزالی»،«ابن عربی»،«احمد بای» (رضاءالدین بن فخرالدین اثرلری)؛ «اسلام فیلسوفلری» (ع. بطال). «غلمان آخوند» (ف. کریموف)، «داملا عالمجان البارودی» (یوسف آقچورا اوغلی).

ترجمهٔ حاللردن توزولگان مجموعه‌لر : « آثار »، « مشهور خاتونلر » (رضاءالدین بن فخرالدین تألیفلری).

آفتابیوغرافیا ـ محرر اوز طورمشن حکایه ایتسه ، اول ترجمهٔ حال « آفتابیوغرافیا » دیب آتالا. مونڭ بیوغرافیادن دخی بر آیرماسی شول،که محرر اوز ترجمهٔ حالن یازغانده بی طرف محاکمه یورتـووی سیره‌ك و بر آز شبهه‌لی.

بزده آفتابیوغرافیاغه مثال ایتوب ، عبدالرشید ابراهیمنڭ تمام بولماغان «باشمزه کللر»نگنه کورسه‌تورگه ممکن.

نیکرالوغ-وفاتنامه ـ (۱).بر ذاتنڭ وفاتی مناسبتیله غزته و ژورناللرده یازلغان قسقه‌غنه ترجمهٔ حال «نیکرالوغ ـ وفاتنامه» دیب آتالا. موندن مقصد، اول کشینڭ وفاتی زور بر ضیاع بولغانلغن و آنڭ خدمتلرن خلقنڭ ایسینه توشرو بولا .

خاراکتیریستیکا ـ طارمعناسی بلن آلغانده «خاراکتیریستیکا» دیب شوندی تألیف آتالا،که آنڭ وظیفه‌سی ــ بیلگیلی بر شخصنڭ ، جماعتنڭ، بیلگیلی بر زماننڭ ، حتی بوتون بر قومنڭ خاراکتیرن، خلقن ، کورسه‌تو بولا. مونی کورسه‌تور اوچون منکور نه‌رسه‌لرنڭ عقلی یونه‌لشلری، حسیات و طویغولری هم اراده‌لرینڭ نیگزینده یاتقان مهم وتوب مابه الامتیازلرن کورسه‌تو لازم.

---

(۱) اسماعیل بك غصپرینسکی چغارغان سوز.

خاراکتیریستیکانڭ بیوغرافیا وتاریخقه باغلانشی - آیرم، آیرم شخصلر، جماعت یاکه خلقنڭ خاراکتیریستیکاسی هر وقت ترجمهٔ حال وتاریخنڭ توزو لشینه ده کره. بیوغرافیانڭ اۆلگی پارتیسنده کشینڭ خاراکتیری (خلقی) فایسیلای ئه‌کرن، ئه‌کرن اۆیۆشقان، شول کورسه‌تله؛ اما صۆڭغی پارتیسنده شول اۆیۆشقان خاراکتیر حقنده سۆیله‌نه؛ مۆنه شونلقدن، بیوغرافیانڭ صۆڭغی پارتیسنده خاراکتیریستیکاغه کوچله. تاریخی شخصلرنڭ حیاتلری واشلری سۆیله‌نگانده، آلرنڭ خاراکتیرلری‌ده آپ آچق کورلوب طۆرا.

خاراکتیریستیکانڭ مزیتی، خاراکتیرنی طولو وجانلی ایتوب کۆرسه‌تو بله‌ن بولا. مۆنڭ اۆچۆن خاراکتیرنڭ ایڭ مهم وتۆب صزقلرن کۆرسه‌تو تییشدر، که ئه‌نه شول صزقلرنڭ، خاراکتیری سۆیله‌نگان کشینڭ همه اشلرینه نیچك تأثیر ایتکانلگی آیرم - آچق کورونوب طۆرسون.

کیگ‌ره‌ك معناسی بله‌ن خاراکتیریستیکاده بر ئه‌یبر، یاکه بر جنسدن بولغان بر گروه ئه‌یبر منطقی ره‌وشده شولای تصویر ایتلور، که بو تصویرده اول ئه‌یبرنڭ همه خصوصیتلری بر تۆب وباش خصوصیتکه باغلانشلی وشوندن طوغان ایتوب کورسه‌تلور. مثلا، ع. ابراهیمنڭ «یه‌ش یۆره‌کلر» نده‌گی «جه‌له‌ش ملا» نی آلسه‌ق، آنڭ همه اشلری، صفت وفعللری آتاق سۆیو دیگان تۆب خصوصیتینه به‌یله‌نه وشوندن طووادر.

---

3) علمی یاکه فلسفی تألیفلر.

تصویر وتحکیه بله‌نگنه اش تمام بولمی. موندی تألیفلر بزنی واقعده بولغان نه‌رسه‌لر (طبیعت‌ده‌گی ئه‌یبرلر وصنعت اثرلری) بله‌ن، هم واقعده ظهور ایتکان حاللر (طبیعت کورنشلری، انسان طۆرمشنده‌غی حادثه‌لر) بله‌ن طانشدرالر؛ اما واقعده بولغان نه‌رسه‌لرنڭ همه‌سی اوز آرا باغلانالر، هم واقعده اشله‌نگان اشلر بیلگیلی سببلردن طووالر وبیلگیلی قانونلرغه بوی صۆنالر. مونه، علمی تألیفلرنڭ وظیفه‌سی - بیلگیلی اصول (میتود)لر بوینچه، آیرم، آیرم ئه‌یبرلر وکورنشلر آراسنده‌غی باغلانشلرنی کورسه‌تو،

وواقعەغی نەرسەلر وحادثەلرنڭ بوی صونغانی سبب وقانونلرنی بیلگیلەودر.

علمی تألیفلرنڭ توُرلری - ۱) محاکمە، ۲) فن یاکە سیستیم.

۱) محاکمە - محاکمە شوندی تألیفدر، کە آندە بیلگیلی بر فکر، منتظم دلیللر یاردەمی بلەن آچولا واثبات ایتیلە.

محاکمەنڭ مندرجەسندەگی عنصرلر- ۱) اثبات ودلیلگە محتاج بولغان توُب فکر؛ بو - «تەزیس - فکر اصلی» دیب آتالا: ۲) فکر اصلینڭ طوغریلغن اثبات ایتەر اوُچوُن کیترلگان فکرلر؛ بولر «دلیللر - آرگومینتلر» دیب آتالا.

محاکمەنڭ توُرلری - آ) مونوغرافیا - بر فننڭ بر قسمن تشکیل ایتکان بر گروە مسألەلرنی ممکن قدر توُگەل ایتدروب تیکشرگان محاکمەنی «مونوغرافیا» دیب آطیلر. بر علمی رتبە آلور اوُچوُن یازلغان مونوغرافیا «دیسسەرتاتسیە» دیب آتالا.

ب) تنقید — کریتیکا - بر ادبی اثرگە یاکە صنعت (رسم، موزیقە) اثرلرینە بها قویو، یعنی شونڭ کمالت وکیمچیلکلرن کورسەتونی اچینە آلغان محاکمە، «تنقید» دیب آتالا. موندە شول تیکشرلگان اثرنڭ بوی صوُنارغە تییش بولغان قاعدە وقانونلرنیدە کورسەتو لازم.

کریتیرییوم - ادبی اثر و صنعت اثرلری، آلرنڭ بوی صوُنارغە تییش بولغانی قاعدە وقانونلرغە طایانوب تنقید ایتیلەلر. بیلگیلی بر اثرنی تنقید ایتکاندە منقدنڭ دستور ایتوب طوتقانی قاعدە و قانونلرنڭ مجموعسی «کریتیرییوم» دیب آتالا.

تنقیدنڭ وظیفەسی - تنقید ایتلەچك اثر تییشلی قاعدە وقانونلرغە موافق چققانمی، یوقمی؟ یعنی شول قاعدە و قانونلر آلدیندە آنڭ گناهلری نیلر؟ هم زمانە فنلری وصنعتنڭ نظریەلری تلەوی بوینچە، اثر نیچك بولورغە تییش؟ مثلا بر ادبی اثرنی تنقید ایتوچی شوُگا دقت ایتەرگە تییشدر، کە اول اثردە مندرجە، افادە وفکرلرنی تعبیر جهتندن بولغان شرطلر طابولامی، یوقمی؟ یعنی تألیفدەگی توُب فکر وایکنچی درجەدەگی فکرلر طوغریمی، توُگلمی؟، تألیفنڭ تیماسی تییشنچە آچق و طولوُ ایتوب سوُیلەنگانمی، فکرلر

آغملی رەوشدە بیان ایتلگانلرمی، تألیفنڭ کیسەکلری اولچەولیمی، توگلمی؟ آنڭ اسلوبی تبیشلی نظریە و قاعدەلرگە طوغری کیلەمی؟ — منە شولرنی تیکشرو، تنقیدنڭ وظیفەسیدر.

منقد اوزینڭ فکرلرن نق و اوشانچلی دلیللر بلەن اثبات ایتەرگە تییش.

آنتیکریتیکا - قارشی تنقید - منقدنڭ فکرلرن رد قیلو — «آنتیکریتیکا» دیب آتالا.

تنقیدنڭ اهمیتی - منقد اثرلرنڭ کیمچیلکلرن و آنڭ بوی صونارغە تییشلی بولغانی قاعدە و قانونلرنی کورسەتووی بلەن اثرلرگە بها قویوچی و آلرنی تفسیر ایتوچی بولووی اوستینە، قای چاقدە محرر و موجدلرگە یولباشچی‌دە بولا.

٢) فن یا کە سیستیم - محاکمەلردە ئەلله نیچە تورلی مسألەلر حل قیلونغان و قیلونمقدە؛ لکن انساننڭ عقلی تورلی محاکمەلردە طارالغان معلومات بلەن قناعتلەنمی. اول، بر جنسدن بولغان معلوماتنی جیوب، اویوشدرونی و آلرنی بر برسینە بەیلەونی تلی؛ شول رەوشچە، کە آلرنڭ مجموعسی بر تزملی بوتون تشکیل ایتسونلر. مونە، عقل بشرینڭ شوشی تلەگی فن یا کە سیستیم‌دە میدانغە کیلە. دیمك: بوتون بشریتنڭ، بیلگیلی بر گروه ئەیبرلر یا کە کورنشلر حقندە تحصیل ایتکانی معلوماتنی منتظم رەوشدە افادە ایتو — «فن» یا کە «سیستیم» دیب آتالا. مثلا: نظریات ادبیەدە ادبی اثرلرنڭ تورلری و تارماقلرینڭ بوی صونارغە تییشلی بولغانی نظریە و قانونلر منتظم رەوشدە افادە ایتلە؛ صرف و نحودە بر تلنڭ قاعدە و قانونلری بیلگیلی بر نظام بلەن بیان قیلونا؛ علم حیواناتدە بوتون بشریت، حیوان دنیاسی طوغریسندەنی حدلی معلومات جیغان، شولر کورسەتلە.

تصنیف - (١) فندە حقیقتلرنی منتظم رەوشدە افادە ایتو — تصنیف (یعنی فننڭ توزولشینە کرگان حقیقتلرنی صنفلر یا کە قلاصلرغە آیرو) یاردەمی بلەن میدانغە کیلە. مثلا «نظریات ادبیە» دە، ادبی اثرلر بوی صونارغە تییشلی بولغان قاعدەلر، آلرنی تصنیف آرقاسندە، بر سیستیمگە قویولغانلر. بوتون ادبی اثرلر، بحث ایتکانی ئەیبر یاغندن، ایکی قلاصقە بولنەلر: نثری تألیفلر، شعری تألیفلر، نثری تألیفلر مندرجەسندە کوبرەك بولغان عنصر اعتباری بلەن:

---

(١) کلاسسیفیکاتسیا.

آ) تصویری، ب) تحکیه، پ) علمی وت) خطابی دیگان صنفلرغه بولینه‌لر. مونه شولای، نثر نظریاتنده دورت صنف ـ قلاص میدانغه کیلدی. تو بەنده کوره‌چگمز اوزره، شعری اثرلرده شولایوق تورلی بولوك و نوعلرگه آیرلالر.

ادبی اثرلرنی تصنیف آرقاسنده، نظریات ادبیه‌نڭ مندرجه‌سینه کرگان قاعده‌لر بر برسینه منتظم‌ره‌وشده به‌یله‌نه‌لر، هر برسی اوزینه بیلگیلی اورننی اشغال ایته، و آلرنڭ جیوی بر آغملی بوتون ـ سیستیم تشکیل ایته.

4) خطابی تألیفلر.

طکلاوچی برجماعت آلدنه جانلی، اقناعی و قزغلی ره‌وشده سویله‌نگان نثری تألیفلر «خطابی تألیف» دیب آتالا. مونده طکلاوچیلرنی بیلگیلی بر حقیقتکه اقناع ایتوگنه مطلوب بولمیچه، بلکه سوز قوّتی بله‌ن آلرنڭ حسیات وارادەلرینه تأثیر ایتوده کوزده طوتولا.

خطابی اثرلرنڭ باشقه نثری تألیفلردن آیرماسی ـ خطابی اثرلر، باشقه نثرلردن، مندرجه‌سی بله‌ن توگل، بلکه مقصد و وظیفه‌سی بله‌ن آیرلالر. تصویری، تحکیه و علمی اثرلرنڭ وظیفه‌سی ـ واقعی نه‌رسه‌لر حقنده معلومات بیرودر؛ اما خطابی اثرلرنڭ برنچی وظیفه‌سی ـ طکلاوچیلرنڭ عقل، طویغو و اراده‌لرینه تأثیر ایتوب، آلرنی بیلگیلی بر اشنی اشله‌رگه عزم ایتدرودر.

بر اشنی اشله‌و طوغریسنده کشی اوزینڭ اقتناعی (یعنی بلیمی) ئه‌ینه‌ونچه یوری. مین هر کون یورورگه چغام، چونکه یورونڭ فایداسینه قانعمن؛ لکن کوب وقتده، کشینی اشکه مباشرت ایتدرور اوچون اقتناع (بلم) اوزیگنه یتمی، بلکه آنڭ طویغوسن اویاتورغه‌ده حاجت توشه. یارلی، مسکین و بیچاره‌لرغه یارده‌م ایتونڭ تییشلگن بارمزده بیك یاقشی بله‌مز، شولای بولسه‌ده، یانغن، آچلق و صوغش کبی فلاکتلر آرقاسنده آچ و یالانغاچ قالغانلرغه یارده‌م ایته‌رگه بیك آشقمیمز؛ موندی حاللرده بزنڭ حسیاتمزنی قوزغاتا طورغان برسبب بولسه‌غنه اشکه طوتونامز. مونه، خطبه‌لرنڭ مقصدی‌ده شولای انسانلرنڭ حسیاتلرن قوزغاتوب، معلوم بر اشنی اشله‌وگه ئه‌یده‌ودر. خطبه‌لرنڭ تأثیری آرقاسنده محتاج وقضازده‌لرگه مڭلر بله‌ن اعانه آقچه‌لری

جیۇلا؛ عسکر باشلغی سوز کۈچی بلەن عسکرلرنی جانلاندرادە، بولر ایس کیتکچ باطرلقار اشلیلر؛ آدۇوقات (دعوا وکیلی) اوزینڭ نطقی بلەن محکومنی جزادن قوتقاروب آلوب قالا . بو مثاللردن کورونەدر، کە خطابی اثرلر انسان و بۈتۈن بشریتنڭ طۇرمشندە غایت مهم اورۇن طۇتالر .

خطبەنڭ خصوصیتلری - خطبەنڭ عقل، طۇیغو و ارادەلرگە تأثیر ایتو وظیفەسی ، آنـڭ اچـکی و طشقی خصوصیتلری طابولسەغنە اوتەلەدر . بو خصوصیتلر : ۱) خطبە ، طـڭلاوچینڭ عقلن قناعتلەندرورلـك بولسون . مونـڭ اۇچۈن ، خطیب اوز سوزلرینە ، هممە کشیدن‌الك اوزی اۇشانغان بولۇرغە تییش. چونکە، اوزئ اۇشانماغان فکرگە باشقەلرنی اۇشاندرو قیین. یەنە ، خطیب اوز فکرلرن اساسلی رەوشدە ایضاح و اثبات ، آلرنی ممکن قدر، سادە روشدە تعبیر ایتەرگە و هر وقت طـڭلاوچیلرنڭ قابلیت و حاضرلکلرن ایسەبدە طوتارغە تییش. ۲) خطبە، طـڭلاوچینڭ طۇیغۇ و ارادسینە تأثیر ایتسون . شونڭ اۇچۈن خطبە قۇری و سورەن محاکمەدن عبارت بولمیچە ، باشدن آزاغینە حدلی، طـڭلاوچیلردە اویاتۇرغە تلەگانی طۇیغۇ بلەن اوزینڭ بۇرەگی طوپ طولی بولغان کشینڭ جانلی و اوطلی سوزندن عبارت بولسون ، ۳) خطابی اثرلر، اوقوب چغار اۇچۈن توگل، بلکە جیولغان خلق آلدیندە آوزدن سۈیلەر اۇچۈن تۈزۈلەلر . خلق آلدیندە خطبە سۈیلەر اۇچۈن آیروچە اۇستالق کیرەك. یاقشی سۈیلەو طـڭلاوچیلرنڭ دقتلرن جلب ایتە و خطیبنڭ تۈپ مقصودن میدانغە چیگل کیترە .

خطبەنڭ تۈزۈلشی — بۈتۈن و تۈگەل خطبەلرنڭ تۈزۈلشینە آلتی نەرسە کرە: ۱) مقدمە، ۲) تقدیم، ۳) تفریع، ٤) بیان، ٥) تأثیر بولۇمی، ٦) نتیجە

۱) مقدمە - مونڭ مقصدی خطبەنڭ تیماسینە طـڭلاوچیلرنڭ دقتن جلب ایتو . یا کە خطبەنی سۈیلەرگە سبب بولغان نەرسەنی کورسەتو .

۲) تقدیم - موندە قسقە و آچق روشدە نطقنڭ تۈپ فکری کورسەتلە.

۳) تفریع - طـڭلاوچیلرغە، نطقنڭ ایـك مهم جزئی بولغان «بیان» نی آڭلاو جیکل بولسون اۇچۈن ، فکرلرنڭ ترتیب و تارماقلرن کورسەتو .

٤) بیان - بو، خطبەنڭ باش و ایڭ مهم کیسەگیدر، موندە «تقدیم» دە قسقەاق بلەن ئەیتلـگان فکر اطرافلیچە آچلا . « بیان » دە کوبرەك عنصر

تصویر بولورغەدە، تحکیە بولورغەدە، محاکمە بولورغەدە ممکن. اۇزۇن و مکمل خطبەلردە بو اۇچ عنصرنڭ اۇچیسیدە طابۇلا.

٥) تأثر بولۇمی- مۇندە خطیبنڭ غایت درجەدە جانلانووی وتأثری کورولە، کە مۇنڭ آرقاسندە اول، طڭلاوچیلرنڭ یۇرەك قللرینە چیرتـە، طۇیغۇلرن قابارتا و آلرنی مقصودقە تابا ئەیدیدر.

٦) نتیجە - نتیجەدە خطیب، یە قسقەلق بلەن نطقنڭ مندرجەسن تکرار ایتە، یە سویلەنگانلردن بر حکم وقرار چغارا، یاکە دعا و تلەك بلەن سوزن تمام ایتە.

ب) شعر نظریاتی.

طبیعت و صنعت.

بزنڭ ئەیلەنەمزدەگی همه نەرسەلر، بزنڭ کورۈب، ایشتۈب و باشقەچه بلگانلرمزنڭ هەمەسی ــ الله قولی بلەن یاراتلغان طبیعت اثرلری یاکه انسان قولی وعقلی‌نڭ اثرلریندن عبارت. کوللر، یلغالر، اورمانلر، طاو ــ طاشلر و باشقەلر طبیعت اثرلری بولۈب، بوالر، باقچەلر، آغاچ وطاشدن صالنغان بنالر وشونڭ کبیلر انسان اثرلریدر. انسان اثرلری، طبیعت اثرلری قارشۈسندە، صنعت دنیاسن تشکیل ایتەلر.

ایکی تۈرلی صنعت ــ صنعت اثرلرینڭ بر تۈرلیسندە نفلق و یاراقلیلق کۈزەتۈلۈب، آندن تۈب مقصد ــ عملی (پراکتیکادە) فایدالانو بولا؛ تیمریوللر قانالار، یۈرط جهازی، کییم ـ صالم، صاوت ـ صابا کبی. بو ــ «هنر» یاکه «صنعت متینه» دیب آتالا. ایکنچی تۈرلیسندە ماتورلق و نفاست کوزدە طۈتۈلۈب، آندن باش مقصد ــ انسانغە بر تۈرلی جان لذتی یاکه ئەستیکا لذتی بیرو بولا. بو ــ «صنعت نفیسه» دیب آتالا. هنر بلەن صنعت نفیسه شولای، مقصد اعتباری بلەن آیرلالر، یەنە، هنر اۈچۈن ئەلله نیندی فطری قابلیت لازم بولمیچە، هر بر عادی ئەدەم اۈیرەنو، عادتلەنو آرقاسندە یاقشی هنرچی بولۈب کیتە آلا؛ اما صنعت نفیسه اثرلری ایجاد قیلور اۈچۈن آیروچی بر تۈرلی فطری استعداد ــ تالانت مطلقا لازم.

صنعت نفیسه و شعر ــ انسان، بولغان وبار نەرسەلر حقندە طوب طوغری معلومات بیرو، یعنی واقعی ئەیبرلر طوغرۈسنڭ، بولغانی کبك سۈیلەو و آلر حقندە اوزینڭ فکر وحکملرن سوز بلەن تعبیر قیلو استعدادینە مالك

بولو اۆستینه، اوزینڭ اوی وئیدیيه‌لرن (۱) جانلی وكۆرۆنكلی صورتلرده گه‌وده‌له‌ندرو استعدادینه‌ده مالكدر: مثلا صارانلق حقنده بیك كوب سوز، فلسفه سۆیله‌رگه ومحاكمه‌لر يۆرتۆرگه ممكن بولغانلغی كبی، شول اوق صارانلقنی بر شخصده تصویر ایتۆب، یازۆب كورسه‌تۆرگه، یاكه بر رسم، هیكل آرقیلی گه‌وده‌له‌ندرۆب كورسه‌تۆرگه‌ده ممكن. ئیدیيه‌لرنی صورتلرده گه‌وده‌له‌ندره آلو استعدادی «خیال موجد» یاكه „فانتازیا" دیب آتالا؛ ئیدیيه‌لرنی، خیال موجد یاكه فانتازیا واسطه‌سی بله‌ن، صورتلرده گه‌وده‌له‌ندرو اشینڭ اوزی «ایجاد» دیب آتالا. انسان روحنده‌غی ایجادقوه‌سینڭ طبیعتده‌گی ماتیریاللر (مرمر، معدنلر، آغاچلر، بویاولر، انساننڭ آوازی وسوزی) یارده‌می بله‌ن اشله‌ب میدانغه چغارغان ئه‌یبرلری - «صنعت نفیسه» دیب يۆرتۆله. «صنعت نفیسه» ده، صنعتكارنڭ (۲) فانتازیاسی بله‌ن ایجاد ایتلگان ئورنه‌كلر ئیدیيال وامكان دائره‌سندن واقعغه كوچه‌لر، صنعتكارنڭ اوزینه‌گنه كورۆنگان نه‌رسه‌لر، صنعت نفیسه اثرلری آرقاسنده هر كمنڭ تماشاسینه عرض ایتله‌لر.

صنعت نفیسه‌نڭ تۆرلری. صنعت نفیسه بیش تۆرلی: ۱) معماری، (۳) ۲) هیكلتراشی، (٤) ۳) رسم، ٤) موزیقا، ۵) شعر.

۱) معماری - عظمتلی وشه‌ب بنالر (مثلا عبادتخانه‌لر) طورغزو صنعتی؛

۲) هیكلتراشی - شكللرنڭ، كوبره‌ك وقتده انسان ته‌نینڭ ماتورلغن هیكللرده تصویر ایتو صنعتی: هیكلتراشی فكر وحسیات كوله‌گه‌لرن بر آز تعبیر ایته، لكن بو صنعت فكرنڭ بر لحظه‌سنغنه، ته‌ننڭ بر حالتنگنه ئله‌كتره؛

۳) رسم - طبیعتنی هم انساننی بویاو بله‌ن تصویر ایتو صنعتی. رسم انساننڭ روحینه هیكلتراشیغه قاراغانده كوبره‌ك كره آلا، شولای بولسه هم، بر وقتده‌غی حالینگنه ئله‌كتره.

٤) موزیقا - تۆرلی احوال روحیه وحسیاتلرنی تزملی واولچه‌ولی آوازلر آرقیلی تعبیر قیلو صنعتی. لكن موزیقا انساننڭ روحینه بیك نق تأثیر ایتكانی حالده، آنڭ عقلینه آچق وبیلگیلی هیچ بر نه‌رسه سۆیله‌می.

۵) شعر - واقعده‌گی همه ئه‌یبرلرنی، انساننڭ چیكسز احوال روحیه‌سن

---

۱) غایه، ۲) خودوژنیق، ۳) آرخیتیكتورا، ٤) اسقولپتورا.

سوز بىلەن تصویر و تعبیر ایتو صنعتی. مونده آوازده، کارتینادە، بیلگیلی وآچق بر تصوّرده بار.

صنعت نفیسه اثرلری، یعنی شەب بنالر، هیکللر، کارتینالر، موزیقا وشعر اثرلری اوز آللرینه آیرم ومستقل نەرسەلر بولوب، جیوٗنیسی بوتەن بر توٗرلی دنیا ـ صنعتکارنىڭ ایجاد قوّەسی آرقاسندە مستقل بر ئەیبرلرگە ئەیلەنگان فکر وئیدییه دنیاسن تشکیل ایتەلر. بو دنیا، «ئیدییال‌دنیاسی» دیب آتالا. بو دنیانڭ موجدی ـ انساندر.

شولای بولغاچ، شعر ـ «صنعت نفیسه» نڭ بر توٗرلیسیدر، کە آنده شاعرنڭ فانتازیاسی بىلەن ایجاد قیلنمش کارتینا وصورتلرده گەودەلەندرلگان معنا وئیدییەلرنی تعبیر ایتەرگە انساننڭ سوزی خدمت ایتە.

شعری (١) ئیدییال ـ شعری اثرلرنڭ توٗب ئیدییەسی شاعرنڭ فانتازیاسندە ایجاد قیلنغان صورتلرده تمرکز ایتە. لکن ئەلی بوصورتلر شاعرنڭ اوزینەگنە کورۆنەلر ـ میدانغە چغارلوب، باشقەلرنڭ تماشاسینە عرض ایتلمەگانلر. مونە، شاعرنڭ ئەلی خیالندە غنە بولغان صورتلر ـ «شعری ئیدییال» دیب آتالا. خیالدە ئیدییال قوٗرمیچە، ئیدییەنی هر کمگە کورۆنوٗرلك واقعی صورتلرده کورسەتوٗب بولمی.

اوٗلڭ وتیسکەری ئیدییاللر ـ انسان، طبیعتی بىلەن، حقیقتکە، ایزگیلك وماتورلققە میل ایتە. شوشی میل آرقاسندە انسان آقرن، لکن طوقتاوسز، عقل، اخلاق وماتورلقنی سیزو یولندە آچولا وبوٗتەیە بارا. شاعر و عموما صنعتکارنڭ، حقیقت، ایزگیلك وماتورلق ئیدییەسن تصویر ایتوٗب کورسەتکان شکللری «اوٗلڭ ئیدییال» دیب یوٗرتوٗلە.

شاعرنڭ، یاوزلق ویەمسزلك ئیدییەسن گەودەلاندرگانی شکللر «تیسکەری ئیدییال» دیب آتالالر.

شاعرلر وعموما صنعتکارلر اوٗلڭ ئیدییاللر ایجاد ایتو، یعنی حقیقت، ایزگیلك وماتورلقنی صورتلرده آیرم آچق گەودەلەندرو و آرقاسندە انسانغە

---

(١) مونده شعر کیگرەك، معنادە یعنی „صنعت" معناسندە استعمال ایتلدی: „صنعتکارانە" سوزی آور بولغانلقدن، „شعری" سوزی قویلدی: „شعری تیپلر" „شعری خاراکتیر" دیگاندەدە شولای.

چن ایزگیلك وماتورلقنی کورسه‌ته‌لرده، آنی، وقتلیغنه بولسه‌ده، عادی، واق تۆیه‌ك کونده‌لك منفعتلردن واز کیچۆب طۇرۇرغه، حیاتنڭ عالی مقصدلری وایزگی مطلبلری حقنده اویلانورغه مجبور ایته‌لر ومۇنڭ واسطه‌سی بله‌ن آنگا عالیجنابلق حسی بیره‌لر وآنڭ بۆره‌گنده طوغریلق، ایزگیلك وماتور-لققه میل ایتو طۆیغۆسن اویاندرالر.

شاعرلر تیسکه‌ری یول بله‌ن‌ده، یعنی یاوزلق ویه‌مسزلك ئیدییه‌لرن گه‌وده‌له‌ندرۆب‌ده شول مقصدلرینه ایریشه‌لر: شاعر ایجاد ایتکان اورنه‌کلرده آیرم آچق گه‌وده‌له‌ندرلگان یاوزلق ویه‌مسزلك ئیدییه‌لری انسانده کۆلکی، تأسف، کوره‌سی کیلمه‌و وشبهه بله‌ن قاراونی قوزغاتالرده، آنی یاوزلق وکیمچیلکلردن یرافلاشۆرغه، وبولرنڭ کیریسی بولغان ایزگیلك وماتورلققه تابا ئه‌یدیلر.

شعری تیپلر ـ شاعرلر وعموما صنعتکارلر عمومی ئیدییه‌لرنی آیرم، آیرم ئه‌یبرلر، کورونشلر، انسان طورمشنده‌غی واقعه‌لر هم آیرم شخصلرنڭ خصوصی شکللرینده گه‌وده‌له‌ندره‌لر.

لکن شاعرلرنڭ بوتصویرلری واقعده‌غی ئه‌یبرلر، کورونشلر وحادثه‌لرنڭ قوپیه‌سی (نسخه‌سی) وآیرم شخصلرنڭ پارتریتلری دیب اویلارغه یارامی، بلکه آلر شاعرنڭ فانتازیاسی بله‌ن ایجاد قیلنغان تیپلردر، که تۆپ خلقلرده اوز آرا اوخشاش بولغان ئه‌یبرلر، کورونشلر، حادثه وشخصلرنی، کوزگی شیکلی، انعکاس ایتدره‌لر. هر بر کشیده تۆب وباش خلقلر باردر، که بولر آنڭ خاراکتیرینڭ هر بر ظهورینده کوزگه چالۆنالر، هم آنڭ عقل، طۆیغۆ واراده‌سینڭ نیگزینده یاتالر. مونه شوشی تۆب خلقلر بله‌ن انساننڭ کم ایکانلگی، معنا وخاصیتی بیلگیله‌نه. بو تۆب خلقلر بیك کوب آیرم آیرم شخصلر آراسنده اورتاق بولورغه ممکن. یه‌نه، هر بر آیرم شخصده تۆب خلقلرغه آلای نق به‌یله‌نمه‌گان واق واهمیتسز خصوصیتلر بولا. بوواق خصوصیتلر انسانغه تشخص (ئیندۆیدوآل) بیروب، آنی اوز آلدینه بر بۆتۆن ایتۆب اۆیۆشدرالر. شاعر، تیپ ایجاد ایتکان چاقده، تۆب وباش خلقلرغه دقت ایتۆب، آلرنی آیروچه برجانلیلق وآچقلق بله‌ن کورسه‌ته، بره‌ونڭ اوزینه گنه مخصوص، واق واهمیتسز خصوصیتلرنی چیتده قالدرا؛ بو صوڭغیلرنڭ تیك ،

صورتکه تشخص بیرور اۉچۉن و آنی جانلی بر ئیندۋیدوآل ایتوب کورسه‌تور اۉچۉن کیره‌ك بولغانلرنغنه تۉرتوب کیته. تۉب وباش خلقلرده اۉخشاش بولغان بۉتۉن بر جماعت (قلاص) نی بر آیرم جانلی شخصده تصویر ایتوب کورسه‌تلسه، بو شخص «شعری تیپ» دیب آتالا. شعرده تیپلرنڭ اهمیتلری بیك زور. شعر، تۉپ وباش خلقلرده اوز آرا اۉخشاش بولغان بۉتۉن گروهلرنی برجانلی صورتده کورسه‌تۉب، بزگه انسان جماعتن (اوبشستۋاسن) آڭلاو واۋیره‌نونی جیگلیته: بر واقعه‌غی آیرم، آیرم شخصلرنی اوزاق تیکشرگاننڭ صوڭنده‌غنه بلچگمز نه‌رسه‌لرنی شعری اثرده چغارلغان بر نیچه تیپنی اویره‌نو آرقاسنده بلوب آلامز. یه‌نه، شاعر تیپلرنڭ مهم و وجودی خصوصیتلرن آلغه سۆرۉب، کوز آلدینه قالقۉتۉب قویغانلغندن، واق، تصادفی واهمیتسز صفتلرنی آرتقی پلانغه، یاکه بۉتونلەی قالدرغانلغندن، بز مۉنده طۆرمشنڭ معنا وروحن واقعه‌غی آیرم کورۉنشلرده‌گیدن آچغراق آڭلیمز، چونکه واقعه‌نگی معنا وروحنی واق وتصادفی نه‌رسه‌لر کوله‌گه‌له‌ب طۆرالر.

شعری خارا کتیر - بر ئه‌دەم شخصن ئیدیال ایتۉب تصویر، تیك فضیلتلر یاکه کیمچیلکلرنی ساده‌چه اۉیۉشدرۉب قویوغنه بولماغان کبك، تیپ ایتۉب تصویرده، اوز آرا اۉخشاش بولغان شخصلرنڭ تۉپ وباش خلقلرن جیۉب، نیچك جیتدی آلای، اوقماشدرودنغنه عبارت توگل، بلکه تیپ‌ده، ئیدییالده بر جانلی انسان شخصن تصویر ایته‌لر. هر بر واقعی شخص کبك، تیپ بله‌ن ئیدییالنڭ ایکیسی‌ده شوشی نه‌رسه‌ارگه مالك بولالر: آ) طبیعت انسانیه‌نڭ همه خاصه‌لری، یعنی بۉتۉن انسانلر آراسنده اورتاق خاصه‌لر؛ ب) بیلگیلی بر خلقنڭ خاصه‌لری (ملی خاصه‌لر)؛ پ) بیلگیلی بر صنف (جماعت) نڭ خاصه‌لری (صنفی خاصه‌لر)؛ ت) شول ئیدییال وتیپ‌نڭ اوزینه‌گنه مخصوص صفتلر (شخصی خاصه‌لر)، که بولر اول شخصنڭ طبیعی استعدادی، تربیه‌سی، محیط ومعشیتی آرقاسنده میدانغه کیله‌لر. بر شخصنڭ اشلرن آیرۉب کورسه‌تکان، اوزن باشقه‌لردن آیرغان شخصی خاصه‌لرن کورسه‌تو ــ «خارا کتیر یستیکا» دیب، ئه اول شخصنڭ اوزی «خارا کتیر» دیب آتالا. شونلقدن، شعری اثرلرده تصویر ایتلگان ئیدییال وتیپلر «شعری خارا کتیر» دیب یۉرتۆله. مثلا «یه‌ش یۉره‌کلر» ده‌گی ضیا، صابر، جه‌له‌ش ملا بره‌ر خارا کتیر درلر.

صورتلرنڭ صنعتكارانه بولووی ـ شعر، باشقه صنعت نفیسه تۆرلری کبك، عمومی ئیدییه‌لرنی خصوصی وشخصی شکللرده گه‌وده‌له‌ندرودن عبارت بولغاچ، شعری اثرلرده ایکی جهت بولغانلغی کورینه: ئیدییه، یا که اساس هم صورت‌یا که شکل. شعری اثرلرده تصویر ایتلگان ئیدیياللر، تیپلر وخارا کتیرلر (یعنی شکللر) آلرده گه‌وده‌له‌ندرلگان ئیدییه‌گه (اساسقه) مطابق بولسه‌لرغنه صنعتکارانه بولالر.

ادبیات نفیسه ـ صنعتکارانه ایجاد ایتلگان وانسانغه روحی وقلبی لذت بیره طورغان صورت وکارتینالرنڭ جیۆنسی ماتورلق، یا که نفاست توگه‌ره‌گن تشکیل ایته‌لر، اما صنعتکارانه صورتلرنی اچینه آلغان شعر ــ «ادبیات نفیسه» دیب آتالا.

صنعت نفیسه تۆرلرینڭ اۆخشاشو وآیرلو یاقلری ـ صنعت نفیسه تۆرلرینڭ همه‌سینڭ‌ده مقصدلری بر تۆسلی ــ عمومی ئیدییه‌لرنی صورتلرده گه‌وده‌له‌ندرودن عبارتدر. بو، مقصد برلگن شوندن‌ده بلورگه ممکندر، که براوك ئیدییه‌نی تۆرلی صنعت بله‌ن گه‌وده‌له‌ندرۆب بولا. مثلا صارانلق ئیدییه‌سن سوز بله‌ن (شعر) تصویر ایتو ممکن بولغان کبی، رسام آنی بویاو بله‌ن ترسیم ایته آلا، هیکلتراش آنی مرمر یا که باشقه ماتیریالدن یاصاغانٔ هیکلده تعبیر ایته آلا، صنعت نفیسه تۆرلرینڭ آیرلو یاقلری ئیدییه‌نی تعبیر ایته‌ر اۆچۆن فایدالانغانلری ماتیریال اعتباری بله‌ندر.

پلاست صنعتی، آواز صنعتی ـ ماتیریال اعتباری بله‌ن صفتلر آ) پلاست صنعتی، آواز صنعتی دیگان ایکی تۆرگه بولنه‌لر. أولگیسینڭ ماتیریالی طۆتۆلۆراق وکورۆنۆرلك ئه‌یبرلر (بویاو، مرمر، معدنلر وباشقه‌لر) بولا. معماری هیلکلتراشی ورسم موڭا قاری. ایکنچیسی ئیدییه‌لرنی آواز (طاوش وسوز) واسطه‌سی بله‌ن تعبیر ایته؛ موزیقا وشعر بو جمله‌دن.

صنعت نفیسه‌نڭ اهمیتی ـ صنعت اثرلری انسانغه بیك نق تأثیر وآنڭ آچلووینه بیك زور خدمت ایته‌لر. صنعتکار، عمومی ئیدییه‌لرنی گه‌وده‌له‌ندروب، تعبیر ایته‌ر اۆچۆن، ئه‌یبرلر، کورنشلر، حادثه‌لر وشخصلرنڭ نمونه وکارتینالرن ایجاد ایتو بله‌ن، اول ئیدییه‌لر، گویا، کوزگه کورنۆرلك

ئەیبرلرگە ئەورلوب، واقعغە کوچەلردە، آلرنی، باشقە واقعی ئەیبرلر کبك، تیکشرو واڤیرەنو مەکن بولا، هم آلرنی تماشا ایتو بزدە بر تۆرلی لذّتلی هیجان قلبی (درد) قۆزغاتالر. صنعتکارنڭ فانتازیاسی بلەن، ئیدییەلرنی تعبیر ایتەر اۆچۆن ایجاد قیلنغان کارتینا و نمونەلرگە بۆتۆنلەی مطابق بولغان نەرسەلر واقعدە یوق. بۆلر، کوبرەك وقتدە، شوندی نەرسەلر بولا، کە بز آلرنی واقعدە هیچ کورگانمز یوق وکورەچكدە توگلمز، شونلقدن، صنعتکارانە نمونەلرنی تماشا ایتو، واقعی ئەیبرلرنڭ بزگە عمردە بیرە آلماباچغی درد، وجان لذّتی بیرە در. یەنە، صنعت نفیسە اثرلریندە صورت (شکل) بلەن ئیدییە (اساس) نڭ مطابق بولوچیلغی ئوزی، انسانغە ایڭ عالی وپاك بولغان بر تۆرلی لذت بیرە. بو لذت «ئەستیکا لذتی» دیب آتالا. ئەستیکا لذتینڭ بر مهم خاصیتی شولدر، کە اول، انسانلر آراسینە دشمانلق صالا طورغان وانساننڭ یاوز آرزولرن اویاتا طورغان کۆنلەشو حسن قوزغاتمی. بر صنعت اثری بلەن، مثلا: هیکل، شەب بنا، موزیقا پیەسەسی یا کە شعری اثر بلەن میلیون کشی لذتلەنە آلا، أما اثر هامان بۆتۆن وایسەن کۆینچە قالا. شول چاقدە عمومی لذتلەنودن باشقەلرنی محروم ایتو حسی هیچ کمدە قوزغالمی، بالعکس، ئەستیکا لذتی آلوچیلر نی قدر کوب بولسە، کشینڭ لذتی دخی‌دە کۆچلیرەك بولا. ئەستیکا لذتی، شول رەوشچە، انسانلر آراسندە دشمانلق طۆیغۆلری ویاوز نیتلرنی قوزغاتمیغنە توگل، حتی ئەکرن، ئەکرن اول حسلرنی یۆمۆشاتا وقصا هم انسان جمعیتندە خیرخواهلق (انسانیت ــ گومانیزم) روحی تاراالوغە یاردەم ایتە. مونە شۆلای، خلقنی مدنیلەشدرو، اخلاقلرنی یۆمشاتو وحسیاتنی نچکەرتو ــ صنعت نفیسەنڭ ایڭ زور فایداسیدر.

صنعتکارلر-صنعت نفیسە بلەن اوغراشقان کشیلر «صنعتکارلر» (خودوژنیقلر) دیب آتالالر. اما صنعت نفیسەنڭ تۆری اعتباری بلەن معمار (آرخیتیکتر) هیکلتراش (اسقولپتر) رسام، بستەکار (کامپازیتر) وشاعر (پوئەت) دیب آتالالر.

الهام ــــ صنعتکار اوزندە ایجادقە استعدادنی دائما سیزمی، بلکە بو سیزش آندە بیلگیلی بر لحظەلردەغنە بولادر، کە بو لحظەلر «الهام» دیب آتالا. صنعت اثرن ایجاد قیلودن الك، صنعتکارنڭ روحندە اوزاققە صوزلۆر

اویلاو و تخیل باشلانا (ئیدیەنی توٗرلی یافدن اویلاو، آنی تعبیر اوٗچوٗن کیرەك بولغان صورت حقندە فانتازیانك اوٗغراشووی.) شوشی اویلاو و تخیللرنك نتیجەسی اولاراق، صنعتکارنك عقلی ئیدیەنی آپ آچق کورە، طوٗیغوٗسی هر بر ماتورلقنی آچق سیزە، خاطری صورت اوٗچوٗن کیرەك بولغان واق خصوصیتلرنی تیز میدانغە کیترە، فانتازیاسی شول خصوصیتلرنی، خودوژنیقنك ئیدیەسینە مطابق بولغان صورت (شکل) دە بیك تیز اوٗیوٗشدرا. موٗنە شوندی لحظەلر «الهام» دیب یوٗرتوٗلە. بو خصوصدە شاعر ع. توقایفنك قسقە، لکن بیك معنالی اوشبو سوزی بار:

قارشیلارغە ایك سزاچاق ایك ماتورچاق جەیگی طاك،
شول وقتدە اویلا، شاعر، کیلدی الهام، اویلاسەك! (١)

شعرنك چغووی یاغندن بولنووی.

شعری اثرلر چغو اعتباری بلەن ایکیگە بولنەلر: ١) خلق - آوز شعری، ٢) أدبی - صنعتکارانە شعر.

1) خلق شعری.

بوٗتوٗن خلق فانتازیاسی بلەن ایجاد قیلنغان شعر - «خلق شعری» دیب آتالا (ئەکیەتلر، مقاللر، تابشماقلر و باشقەلر).

خلق شعرینك خصوصیتلری — آ) خلق شعری بوٗتوٗن خلقنك ایجاد قوّەسی بلەن میدانغە کیلە. موندی شعر هر بر خلقدە اوقو - یازو چقماسدن الك چغا. شعری اثرلرنك موجدلری اول زماندەدە، حاضردەدە قابلیتلی، آیرم، آیرم شخصلر — شاعرلردر. شاعرنك اسمی یازلماغانلقدن، آنك اسمی اونوٗتوٗلغان، أما أثری بوٗتوٗن خلق طرفندن صاقلانغان و عموم خلق مالی بولوٗب ئەورلگان؛ لکن شول اثرلرنی اوٗزاق زمان تلندە صاقلاوچی خلق ئەکرن، ئەکرن آلرنك مندرجەسندە، عبارەسندە اوزگەرتە بارا، یعنی یاکادن ایجاد ایتە. موٗنە شولای، آیرم شخصلرنك اثرلری عموم خلق طرفندن اوزگەرتوٗب

(١) "جەیگی طاك خاطرەسی".

اشلەنگاچ، بۇتۇن خلق قوۀ ایجادیەسی بلەن میدانغه کیلـگان صانالاده، «خلق شعری» دیب آتالۇب کیته.

ب) خلق اثرلرنده آیرم، آیــرم شخصلرنڭ نظرلری تعبیر ایتلمیچه، بۇتۇن خلقنــڭ نظرلری تعبیر ایتله. اوقو - یازو چقماسدن الك انسانلر، حاضرگی شیکللی، اوقومشلی واوقومشسز دیگان ایکی صنفقه بولنمه‌گان، بلـکه همه کشیلر آچلوده بر تیگز بولۇب، همه‌سینڭ ایمانی، آڭی و اقتناعلری بر تۇسلی ایدی. بو حالده شاعر، اوز نظرلرن تعبیر ایتو بلەن برگه، بۇتۇن خلقنڭده نظرلرن تعبیر ایتکان بولا. اما خلق اوزگه‌رتوب ایجاد ایتکان چاقده، شاعرنڭ اثرنده‌گی شخصی خصوصیتلری بۇتۇنلەی یوغالۇب، ایندی شعر مندرجه یاغندن‌ده، بۇتۇنلەی «خلقنقی» بولوب کیته. پ) براوك شعری اثرده تۇرلی عصرلرنڭ فکر ونظرلری تعبیر ایتله. خلق شعری، چققاچده یازلماغانلغندن، آتا ــ بابادن بالالرغه کوچکانده، صوڭغی بوونلرنڭده نظرلرن اچینه آلا بارا. ت) خلق شعرنده‌گی نەرسەلرنڭ کوبسی صاف خیالی نەرسەلردن عبارت. خلق شعری ایجاد ایتلـگان چاقده، انساننڭ ایڭ کۇچلی قوۀ روحیه‌سی «فانتازیا» (خیال) بولا. بو فانتازیا، آچلغان عقل بلەن یولداش بولماغانلغندن، بۇتۇنلەی تزگنسز کیتۇب، فکرلرنی غیر طبیعی نمونه وصورتلرده میدانغه قویا. (اساطیر، ئەکیه‌تلر، قهرمان قصه‌لری) خلق ایسه، خارق العاده وغریب نەرسەلرنڭ بولووینه اۇشانغانلغندن، شول خلق شعرنده‌غی صورتلرگه، سۇیلەنگانی کبك، اۇشانا. ج) خلق شعری، صنعت حقنده‌غی برەر تورلی قاعده ونظریه‌لرغه تایانۇب ایجاد قیلونمی؛ شونلقدن، «طبیعی» و «غیر صنعی» دیب آتالا.

چ) خلق اثرلری آوزدن ترتیب ایتله وخاطرده صاقلانا و بر بووندن ایکنچی بوونغه شولای اوق آوزدن کوچرله. بولر، خاطرده صاقلانغانلقدن، بالنسبه (یعنی ادبی شعرغه قاراغانده) قسقالق بلەن ممتاز بولالر. ح) خلق اثرلرینڭ کوبسی اولچه‌ولی (منظوم) سوز بلەن تۇزۇلـگانلر، چونکه منظوم سوز جیڭل یادلانا وتیز ایسـکه تۇشه. خ) خلق اثرلرینك عباره‌لری بر تۇرلیلك بلەن ممتاز بولالر. خلق اوز نظرلرن بیلـگیلی سوزلر وشکللرده تعبیر ایته‌رگه عادتلەنه‌ده، هر وقت شولر یارده‌مینه مراجعت ایته. عموماً خلق عباره‌لری جیڭل یادلانۇرلق وتیز خاطرگه تۇشه‌رلك رەوشده بولالر.

2) أدبی شعر.

أدبی اثرلـر خلقده اوقو—یازو بلەن برگه میدانغه چغا. صاف خلق اثرلریندن ادبی اثرلرگه کوچونك برنچی باسقچی — آیرم، آیرم شخصلرنك، خلق اثرلرن اشلەب ـ یازوب چغارولریندن عبارتدر؛ مثلا قهرمان داستانلری شکلنده یازو. (گریکلردەگی «ایلیادا»، «آدیسسیه»، ایرانلیلردەغی «شاهنامه» دیگان اثرلر کبی).

أدبی أثرلرنك خصوصیتلری ـ آ) آلر آیرم، آیرم شخصلر طرفندن ایجاد ایتلەلر، چققـان وقتلرینده اوق یازلا (باصلا) لـر. اوزگەرتلمیچه، صاقلانالر (رضاءالدین بن فخرالدین، عیاض اسحاقی، ع. توقایف، م. غفوری، ع. ابراهیمف اثرلری وباشقەلر کبی). ب) آلرده فکر وبلمده تۆرلی درجەده بولغان آیرم، آیرم شخصلرنك — شول اثرلرنك موجدلرینك اوز فکرلری سویلەنه. پ) آلرده تیما صایلاو وآنی تعبیر ایتو یولی مؤلفنك زماننده معروف بولغان نظریەلر (صنعتکه مخصوص قاراشلر) غه تایانوب، اشلەنه، شونلقدن آیرم، آیرم شخصلرنك اثرلری صنغی (یاصامه) دیب آتالا ده. مؤلفلرنك طۆرمش وصنعتکه بولغان قاراش ونظریەلریندن طوغان خصوصیتلرنك مجموعسی بلەن ادبیاتنك یونەلشی یاکه «ادبی مکتب» بیلـگیلەنه. مثلا غرب ادبیاتینك باشندن اوزغان ساخته — قلاسیسیزم، سەنتیمینتالیزم، رامانتیزم، ریالیزم وباشقه مکتبلر کبی. ت) أدبی اثرلردەگی یاصامەلر (اویلاب چغارلغان نەرسەلر) طبیعی بولالر. بعض أدبی اثرلرده صرف خیالی نەرسەلر بولۆنسەده، آلر تیك بر شعری فورمادن عبارت بولوب، خلق شعرندەگی شیکلی، محررنك نظرلرن تعبیر ایتوچی بولمی. ج) صنعی شعرده فکرلرنی تعبیر ایتونك یوللری، خلق شعرندەگینك کیریسنچه، کوب تۆرلی بولا. هر بر شاعر، محرر اوزینەگنه خاص بولغان اسلوب بلەن یازا، یعنی دنیاده نی حدلی محرر بولسه، شول حدلی اسلوب بولا.

شعری اثرلرنڭ، موضوع و آنی افاده یوللری یاغندن بولنووی.

بو جهتدن شعری اثرلر «ئەپۆص»، «لیریکا» و «دراما»غه بولنەلر.

I) ئەپۆص.

طبیعتنی، یاکه انسان طۆرمشن، بولرنڭ مۆلفکه ایتکان تأثیرلرن سۆیلمیچه، شاعرانه حکایه ایتو — «ئەپۆص» دیب آتالا. ئەپۆص ایکی تۆرلی: خلق—آوز ئەپۆصی، ادبی ئەپۆص.

خلق ئەپۆصی و آنڭ تۆرلری.

خلقده ئەپوص اثرلری بیلگیسز بر زماندنبیرلی بار، برنیچه اوزۆن عصرلر بوینچه، بر بووندن ایکنچی بوونغه کوچرلۆب کیلە و کوچکانده تۆرلی زمانلرنڭ نظرلرن ئلەکترۆب بارا.

خلقنڭ آچلووندە اوچ دور کورنە: اساطیر دوری، قهرمان دوری وتاریخی دور. شوڭا کوره، خلق ئەپۆصیده: ۱) اساطیر ئەپۆصی، ۲) قهرمان ئەپۆصی و ۳) تاریخی ئەپۆصلرغه بولنه.

۱) اساطیر ئەپۆصی.

بۆرونغی انسان، طبیعتنی چیکدن طش الوغلی، آنڭ کوچلری قارشۆسنده حیران وعاجز بولوب قالا ایدی. طبیعت کۆچلریڭ اوزینه ایتکان نق تأثیرلرن کورگان انسان، آلرده بر تۆرلی الوهیت وقدسیت بارلغینه اعتقاد ایتوب، آلرغه طابۆنا باشلادی. طبیعت کۆچلری انسانغه ایکی تۆرلی تأثیر ایته: یاقشی ویامان. شونلقدن، بتپرستلرنڭ معبودلری ایکی تورلیگه — ایزگی ویاوزغه بولنه. معلوم اوللیغی اوزره، طبیعتنڭ یاقشی وفایدالی کورنشلری، ناچار وضررلی کورنشلر بلەن آلماشنوب طورا: یاقتیلق — قارانغیلق، یلیلق — صووقلق، کون — تۆن، یاز — جەی، کۆز — قش. بۆرۆنغی انسان بو طبیعی ظهوراتنڭ چن سببلرن آڭلی آلماغانلغندن، بولرنی یاوز معبود

بلەن ایزگی معبودنڭ کۆرەشووی دیب اۇشانا ایدی. بارا، بارا انسان، تگی طبیعت کۆچلرن کشی صورتندە گەودەلەندرە باشلاغان، هم یاوز معبودلر بلەن ایزگی معبودلرنڭ حیاتلری وکۆرەشلری حقندە تۆرلی روایتلر میدانغە کیترلگان، مونە، معبودلرنڭ حیات واشلری، آلرنڭ اوز آرا هم دنیاغە وانسانلرغە مناسبتلری حقندەغی روایتلر „اساطیر“ دیب آتالا.

لکن کوبرەك خلقلردە اساطیر ئەپۆصی تۆگەل کۆیۆنچە صاقلانۆب بزنڭ زمانمزغەچە کیلوب ییتمەگان. بلکە آلرنڭ ئۆزۆك، ئۆزۆك کیسەکلری «ئەکیەت» و «افسانە» شکلندەگنە صاقلانۆب کیلگان.

ئەکیەتلر ـ خلقنڭ تۆرلی زمانلردەغی نظر واینانشلرن بر آز کورسەتە طۆرغان گل خیالی مندرجەلی، شاعرانە، خلق حکایەلری «ئەکیەت» دیب آتالا.

ئەکیەت قایدن چققان؟ اساطیرنڭ اهمیتی بر آز کیمۆب، آلرغە خلقنڭ اۇشانووی‌دە یۆمۆشاغاچ، آلردن بۆرۆنغی ئەکیەتلر میدانغە کیلگان. اساطیر روایتلری آوزدن آوزغە، بووندن بوونغە کوچکاندە ئۆزگەرە بارغانلر هـم واق تفصیلات بلەن طوتورلا وبیزەلە طۆرغانلر؛ شولای ایتوب، بۆرۆنغی اساطیردن صۆڭغی ئەکیەتلر اشلەنوب چققان.

ئەکیەتنڭ خصوصیتی مندرجەسینڭ گل‌خیالی وغرایبدن‌عبارت‌بولوویدر. ئەکیەتلردەگی واقعەلر „بۆرۆن ــ بۆرۆن زماندە“، ئەلله نیندی بر پادشاه ییرینده میدانغە کیلگان بولا. ئەکیەتنڭ قهرمانلری اچندە عادی کشیلر بلەن برگە ئەلله نیندی „دیو“ لر „اوبۆرلی قارچقلر“. آلتی ـ جیدی باشلی آژداهالر میداندە یۆریلر. ئەکیەتدە سۆیلەنگان واقعەلر غرایبدن وخیالی نەرسەلر بولا. آنڭ قهرمانلری برتۆن اچندە پیالاسرایلر صالوب ئولگۆرتەلر، آلرنی ئەلله نیندی قوط اۇچۆرغچ کوپرلر بلەن طۆتاشدرالر، دەرەو عجب مانور، زور ویمشلی باقچەلر اوسۆب کیتە، حیات صووی آرقاسندە ئولکلر تریلەلر، تارافلردن کیچلمەس قارا اورمان، کۆزگۆدن یالتراب جەیلۆب یاتقان زور کوللر پیدا بولا وباشقەلر وباشقەلر...

حیوانلر ئەکیەتی ـ ئەکیەتلرنڭ برتۆرلیسی حیوانلر ئەکیەتیدر، مونڭ قهرمانلری تۆلکی، بوری، آیو، قویان وباشقەلر کبك هر تۆرلی حیوانلردن

عبارت بولا. حیوان ئەکیەتی — انسان بۆتۆن طبیعت‌نی جانلی دیب، حیوانلرنی انسانلر کبك، عقللی وسۆیله‌وچی دیب اعتقاد ایتکان زمانلرده چققان. کتۆچیلك وآوچیلق بلەن کۆن ایتکان زمانلرده، انسان اوز ئەیله‌نەسنده‌گی یرتقیچی حیوانلر بلەن جیگل تانۆشوب، آلرنك خارا کتیرلرن اۆیره‌ندی‌ده، آلرنك طۆرمش وفعللری حقنده بایتاق حکایەلر ایجاد ایتدی، که بولرنك مجموعسی «حیوان ئەپۆصی» ن تشکیل ایته‌لر. بو ئەکیتلرده هر حیوان اوزینه مخصوص بر تۆرلی خارا کتیر بلەن کورسەتله: بوری قۆمسزلق بلەن، آیو کوچلیلك، لکن بر قاتلیلق بلەن، تۆلکی حیله‌کارلك بلەن میدانغه قویلالر. تۆلکی - حیوان ئەپوصینك باش قهرمانی؛ اول حیله یارده‌می بلەن اوزندن کۆچلیره‌ك حیوانلرنی جیگه وانساننی بلادن قۆتقارغالی.

حیوان ئەکیەتینك اهمیتی - بو ئەکیەتنك اهمیتی شونده: اول، بزنی بۆرۆنغی انساننك حیوان دنیاسینه بولغان ساده وجیتلکمه‌گان قاراشی بلەن طانشدرا. صوکندن ئەکیەتلردن مەثەللر (باسنه‌لر) ترتیب ایتلدی؛ ایندی مەثەللرده حیوانلر تۆب معنا واهمیتلرن یوغالتوب، مخصوص خارا کتیر بلەن ممتاز بولغان انسانلر اورنینه‌غنه طۆرالر. [1]

۲) قهرمان ئەپۆصی.

خلقلرنك طۆرمشنده اساطیر دوریندن صوك اوق قهرمان دوری کیله. اساطیر دورینده انسان، طبیعت‌نك مدهش کۆرنشلری آلدنده حیران بولوب آلردن قورقوب طۆرا ایدی. اما انسان آچلغان صاین، طبیعت آلدنده قورقوب طۆرودن آقرنلاب قۆطۆلا، اوزینك کۆچن واقتدارن ده سیزه باشلی. شول وقتدن اعتباراً آنی، طبیعت‌نك الاهی کۆچلری بلەن برگه، اوزینك یازمشی‌ده، مثلا اوز طورمشنده‌غی زور واقعه‌لر، اوظوب چققان شخصلرنك اشلری‌ده مشغول ایته باشلی؛ زور واقعه‌لرنی وشخصلرنك الوغ اشلرن خلق، جرلرده صاغنورغه‌طۆتۆنا؛ بو جرلر ایسه، بر بووندن ایکنچی بوونغه تلدن کوچرله. خلق بر کشینی سۆیسه، آڭا هر تۆرلی کماللر، اقتدار وزور اشلرنی سۆیی باشلی، شونك آرقاسنده، بر واقعی شخص بۆتۆن خلقنك باشنده طۆرغان بر

(1) مەثەللر حقنده تیزدن آیروچه سۆیله‌نه.

KÜTÜPHANESİ

ئیدییال بولوب ئەوریلە. بۇرۇنقی عصرلردە ئیدییال بولغان صورتلر معبودلرنڭ صورتلرینی‌دن عبارت ایدی، کە بو صورتلرنی انسان، اساطیر دورندە ایجاد ایتکان ایدی، شونلقدن، ئیدییال صانالغان انسان صورتی‌دە، ئەکرن، الوهیت صورتی بلەن قاطشوب کیتە، یعنی انسان بو صورتکەدە بر تۈرلی الوهیت وقدسیت صفتلری بیروب، آنی یارتی معبود ایتوب قویا. مۇنە قهرمانلرنڭ عادتدن طش اشلری حقندە بولغان جرلرنڭ مجموعسی هر بر خلقدە قهرمان ئەپوصن تشکیل ایتە. بزدە سید بطال غازی کتابی بو قبیلدن.

۳) تاریخی ئەپۇص.

قهرمان ئەپۇصی طبیعی یول بلەن، تاریخی ئەپۇصقە کوچە: صوکراق زمانلرنڭ واقعەلرن خلقلر ایسلرینده یاقشی طۆتالر. مشهور شخصلرنڭ اسملرن، یەشەگان زمانلرن، بعضاً، اصل تاریخی واقعەلرنڭ واق تفصیللرینە حدلی خاطرلرندە صاقلیلر. بو حالدە شخصلر عادی انسانلر بۇلوب، واقعەلردە بۇلورلق وعقلغە صیارلق نەرسەلر بولالر. خلق تاریخی ئەپوصینڭ فورماسی- تاریخی جرلردر.

تاریخی جرلر- زور تاریخی واقعەلر و شخصلر حقندەغی خاطرەلرنی و آلرغەخلقنڭ نظرلرن شاعرانە صورتدە اچینە آلغان جرلر «تاریخی جرلر» دیب آتالا. تاریخی جرلر خلق طورمشینڭ شاعرانە تاریخی بولغانلقدن، آلرنڭ اهمیتلری زور. بولردە تاریخی یازمە اثرلردەگیگە خلاف نەرسەلر بولغالاسەدە، مۇنڭ بلەن آلرنڭ اهمیتلری یوغالمی: آلر بزگە، زور واقعەلرگە خلقنڭنی حدلی قاطشقانلغن، آلرغە نیندی معنا بیرگانلگن وبیلگیلی تاریخی شخصلرگە نیندی کوز بلەن قاراغانلغن کورسەتەلر.

مقال و تابشماقلر.

خلق ئەپوصی جملەسندن مقال وتابشماقلردر. مقاللر خلقنڭ طۆرمشی اۆچۆن قویغان قاعدەلرن وطورمشقە قاراشلرن کورسەتکان قسقە، قسقە سوزلردن عبارت. مثلا: «باش صاو بولسە، باشقە بورك تابلۆر.»، «بارنڭ

اشی‌فرمان‌بلەن، یوقنك‌اشی درمان‌بلەن»، «جان‌قا، نداش‌بولسەدە، مال‌قارنداش توگل»، «آلتیغە آلوب، بیشکە صات، — آطك بولسون سەودەگەر!»، «اوتە قزل تیز اوکار»، «صلو، صلو کورنمەس، سویگان صلو کورنور» ، «صوقر طاوققە باردە بوداى»، «یوز صوم آقچەك بولغانچی، یوز دوستك بولسون»، «خیر چیگە کولوب قاراسەك کولمەگینە یاماو صورار».

مقاللر هر بر خلقدە بیلگیسز بر زماندن باشلانوب، ئەکرن، ئەکرن توزولگانلر؛ شولای اوق ئەکرنلك بلەن کوبەیگانلر هم ایسکی زمانلرنك مقدس بر میراثی کبی، بوروڭغیلردن صوڭغی بوونلرغە کوچرولگانلر. شول سببلی خلق، مقاللرنی احترام ایتە، آلرنی اوزینك محاکمە و دعوالرن اثبات اوچون کیترە و آلردە ئەیتلگان‌حقیقتلرنك قاقشامی طورغان بولووینە اوشانا.

تابشماقلر-کنایە طرزندە سویلەنگان قسقە تعبیرلردر، کە آلردە بر نەرسە، شوڭا بر جهتدن اوشاغان ایکنچی بر نەرسە آرقلی تصویر وافادەایتلە. مثاللر: «طورسە دویەدەی، یاتسە قویاندای» (چبلدق)، «بیچ طولی پەرەمەچ» اورتاسندە بر کومەچ» (یولدزلر و آی)، آطدن بییك، اتدن تەبەنەك» (ایەر)، «باشی طاراق، قویروغی اوراق» (ئەتەچ).

بورون زمانلردە تابشماق ئەیتو و آنی چیشوگە زور اهمیت‌بیرەلر ایدی. مونك سببی شول: بیك ایسکی زمانلردە تابشماقلر خلقنك اساطیر زمانندەغی نظرلرن اچینە آلغان قسقە ولکن بیك زور معنالی سوزلردن عبارت بولالر ایدی. حتی بوزماندەغی مقاللر آراسندەدە اساطیری معنالرنی اچینە آلغانلری‌بار. لکن ایندی خلق مقاللرنك باشندەغی معنالرن اونوطوب، آلرنی قشقی وکوزگی تونلرنی قسقارتور اوچوننە استعمال ایتە.

بزنك تاتارتلندە مقال و تابشماقلر بیك کوب، بولرنی باشلاب جیوب ترتیب ایتوچی عبدالقیوم آبزی ناصری‌در. («قرق باقچە»، «فواکه‌الجلسا» کتابلری.)

أدبی ئەپوص.

أدبی‌ئەپوص اثرلری آیرم، آیرم شخصلر طرفندن ایجاد ایتلەلر. بو

ئەپۆصنكَ تۆرلری : ١) داستان (پوئەما)، ٢) ئیدیللیا، ٣) مەثەل، ٤) باللادا، ٥) رومان، ٦) قصه[1]، ٧) حکایه.

1) داستان.

خلق طۆرمشنكَغی زور واقعەلرگه قاطشقان قهرمانلرنكَ اش ویگتلـکلری حقندەغی روایتلر و حکایەلرنكَ برکشی طرفندن جییلوب اشلەنگانی بۆرۆنغی خلقلرده «داستان» یاکه „پوئەما" دیب آتالا ایدی. گریکرده هومیر طرفندن اشلەنگان „ایلیادا"، „آدیسسیه"، ایرانلیلرده فردوسی اشلەگان „شاهنامه" بوقبیلدن.

داستاننكَ خصوصیتلری - داستاننكَ خصوصیتلری مندرجەسینكَ آلنغان مأخذینه قاراب بولا. داستاننكَ ماتیریالی خلق قهرمان ئەپۆصی بولغانلقدن، بو صوکغسینكَ خصوصیت و مابەالامتیازلری هەمسی آنده ده تابۆلا.

داستاننكَ موضوعی – داستان، خلق ئەپوصی شیکللی اوك، عموم خلق قاشنده اهمیتی بولغان زور واقعەلر طوغرۆسنده حکایه ایته. مثلا ایلیادا نكَ تۆب موضوعی یاوروپالی گریکلر بلەن آزیالی گریکلرنكَ کۆرەشووی؛ „شاهنامه" نكَ باش تیماسی ایران‌بلەن توران‌نكَ کۆرەشوویدر. داستاننكَ شخصلری یارم معبود درجەسینه مندرلگان و ئیدیال صانالغان قهرمانلر بولا.

داستانده طۆرمشنی تصویرنكَ طولیلغی – داستان برنیچه عصرلر بوینچه ایجاد ایتلگان خلق ئەپوصینكَ مکملیتکه ایرشکانی بولغاچ، طبیعی، آنده خلقنكَ دینی اعتقادلری، آكَ و نظرلری، فکر و اقتناعلری مکمل و طولی رەوشده افاده ایتله.

داستانده افاده رەوشی –داستاننكَ افاده روشی، عموماً خلق ئەپوصنكَغی شیکللی، طنچ وعمومی بولا، یعنی شاعرنكَ شخصی اصلا قاطشمی: ایكَ تأثیرلی واقعەلر حقندەده، ایكَ عادی خبرلر طوغرۆسندەده شاعر بر تۆرلی طنچ افاده ایته، اوزینكَ سیزگانلر واویلاغانلرن هیچده قصدرمی.

[1] روسلرنكَ ПОВѢСТЬ دیگانلری بو کتابده „قصه" دیب یۆرتۆله: بو ـ مؤلفنكَ اوزی چغارغان اصطلاح.

هومیرنڭ داستانلری — هومیرنڭ «ایلیادا» بلەن «آدیسسیە» سی داستانلرنڭ اورتاق خصوصیتلرن حائز بولولری اۉستینە اوزلرینەگنە مخصوص کمالت وخصوصیتلر بـلەنـدە آیرلالر: آ) خلقنڭ دینی، سیاسی، اجتماعی و عائلی احوالی بولردە شول ندر طولی و اطرافلی تصویر ایتلـگان، کە بو خصوصدە آلرنڭ تیڭی یوق؛ ب) بولردەغی خاراکتیرلر فوق‌العادە کوب وتۉرلی هم شول خاراکتیرلر غایت مکمل وجانلی تصویر ایتلـگانلر؛ پ) بولردەغی طبیعت کارتینالری ایس کیتەرگچ طوغریلق وهیبتلك بلەن ممتاز؛ ت) اۉشاتو و ئیپیتیتلرنڭ طوغری، جانلی واصلی (آرگینال) بولولری. بو اثرلر اوزلرینڭ شەبلـکاری آرقاسندە بۉتۉن دنیادە شهرت طۉتالر، مدنی تللرنڭ همەسینە، دیرلك، ترجمە ایتلـگانلر (١) وآلرنی اوشبو زمانلرغە حدلی بۉتۉن مدنی قوملر تیکشرەلر و اۉیرونەلر.

تقلیدی داستانلر.

هومیرنڭ ایکی داستانی بوتەن خلقلرغە بلنگاچ، آلردە اوز ادبیاتلرندە شوندی اثرلر ایجاد ایتو فکری اویاندی؛ تقلیدی داستانلرنڭ برنچیسی واوڭوب چققانی روما شاعری «ۋیرجیل» (میلاددن الك ٧٠نچی یلدە طووب ١٩دە وفات) نڭ «ئەنییەدا» سیدر.

یاوروپا خلقلرندەغی تقلیدی داستانلر.

یاوروپا خلقلری گریك وروما ادبیاتی بلەن تانشقاچ، آلرغە، کوز یۇمۇب، تقلید ایتەرگە طۉتۉندیلر. بو تقلید ایڭ الك ایتالیەدە باشلاندی، (ایتالیان شاعری «طاصصو» نڭ «قوتقارلغان یورسلیم» آدلی اثری بیك مشهوردر.) آندن فرانسەغە کوچوب، صوڭرە بۉتەن یۉرطلرغەدە تارالدی. شوشی تقلید سببلی یاوروپادە بر نیچە عصرلرغە صوزۇلغان بر تۉرلی اُدبی مکتب میدانغەکیلدی، کە بو مکتب «ساختە ـ قلاسیسیزم» دیب آتالدی.

---

١ «ایلیادا» نی روسچەغە «گنیدیچ» بلەن «مینسکی»، «آدیسسیە» نی ژوقوۋسکی ترجمە ایتکانلر. «ایلیادا» سوریالی خریستیان عرب عالمی سلیمان بستانی طرفندن نظم ایلە عربچەگەدە ترجمە ایتلدی وباصلدی.

١٦٣٧ده طوغوب، ١٧١١ده ئولگان فرانسوز محرری «بوالو»، گریك و روما ادبیاتنده‌غی شه‌ب اثرلرنی تیکشروب، بر تورلی شعر نظریاتی توزوب چقاردی، که بوتون یاوروپا محررلری بو نظریه‌لرنی رعایه ایته‌لر وشول کیرته‌دن چقمیلر ایدی. بو نظریات بوینچه، داستان ئه‌پوص شعرینك ایك مکمل شکلی صانالا، وداستاننك ایك مکمل ئورنه‌کلری ایتوب „ایلیادا“ بله‌ن „آدیسسیه“ کورسه‌تله ایدی.

یالغان تقلیدی داستانلرنك خصوصیتلری ـ چن قه‌رمان داستانلری تیکشرلگاندن صونك، آلرنك خصوصیتلرن یالغان تقلیدی داستانلرده‌ده رعایه ایته‌رگه طرشولا ایدی: آ) داستاننك موضوعی (ایلیاداده‌غی کبك) زور و مهم واقعه بولسون. مثلا: روس محرری خه‌راصکوف بازغان «راسسیادا» نك موضوعی، ایوان گروزنی زماننده قزان‌نك آلنوویدر. ب) قه‌رمانلری الوغ أمللر کوزه‌تکان وزور اشلر بله‌ن اوظوب چققان الوغ کشیلر (پادشاهلر، قوماندانلر و باشقه‌لر) بولسون. «راسسیادا»نك قه‌رمانلری ایوان گروزنی، شاه علی خان، کنه‌ز قوربسکی و بوته‌نلر. پ) چن قه‌رمان داستانلرنده‌غی کبك، بولرده بر آز اساطیر عنصری ده بولسون؛ «راسسیادا»ده چیرمش معبودی «کیره‌مه‌ت»، «سحرچی «نیکربن» میدانده یوری؛ ت) بولرنك اسملرینده اوك «ایلیادا»غه تقلید بار: «راسسیادا»، «مه‌سسیادا» (١)، هینریادا؛ ج) دخی، „ایلیادا“غه تقلید ایتوب، هر بر یالغان داستان „جرلیمن“ معناسنده‌گی سوز بله‌ن باشلانا.

١٩ نچی عصرنك باشنده „بوالو“ نظریاتی یغلدی، شونك بله‌ن برگه، هر بر خلقنك مابه الافتخاری بولغان „ساخته ـ قلاسیسیزم“ داستانلرینك‌ده أهمیتلری بتدی و آنك اورنن یاڭا زمان داستانی طوتدی.

یاڭا زمان داستانی .

بو زمانده داستان (پوئه‌ما) دیب، اوظوب چققان شخصلرنك طورمشنده‌غی زور واقعه‌لرنی تصویر ایتکان حکایه‌لر آتالا. موندی حکایه‌لرده شاعر، قه‌رمانلرنك خارا کتریده‌غی ایك مهم یاقلرنغه آچق و مکمل روشده تصویر ایته،

(١) ١٧٢٤ده طووب، ١٨٠٣ده ئولگان، نیمس شاعری „قلوپشتوك“ اثری.

(قهرماننڭ شخصن ئیدییاللاشدرا) وکوب وقت اوزینڭ خصوصی فکر وحسیات، یعنی لیریکا عنصری‌ده قصدرا. لیریکا عنصری مول بولو سببلی یاڭا زمان داستانی „ حسّی ئه‌پوص " دیب‌ده یورتوله. یـاڭا زمان داستانن باشلاب یازوچی ۱۸۲٤ ده ئولگان، انگلیز شاعری „بایرون"در، که بو بولده آڭا کۆب یازوچیلر تقلید ایتدیلر. آنڭ داستانلری „ شیلیئون محبوسی " (۱) „قورصان"، „گاور" وباشقه‌لر. روس شاعرلرندن، بایرون روحنڭ یازغان کشیلر پوشکین („قافقاز اسیری"، یوالباصار آغای-انیلر"، „باقچه سرای چیشمه‌سی"، „چیگه‌نلر") هم لیرمنتوف‌در؛ („اسماعیل بك"، متصیری، „کو-پیس کالاشنیکوف حقنده جر").

یاڭا زمان داستانلرینڭ خصوصیتلری — ۱) یاڭا زمان داستانی بۆتون خلق قاشنده اهمیتی بولغان واقعه‌لرنیگنه تصویر ایتمیچه، خصوصی شخصلرنڭ طۆرمشنده‌غی مهم واقعه‌لرنی‌ده تصویر ایته هـم شاعر، واقعه‌لر تصویریندن بیگره‌ك، شخصلرنڭ احوال روحیه‌سن تیکشرو بلهن اوغراشا؛ ۲) یاڭا زمان داستاننده حکایه عمومی بولمیچه، خصوصیدر.

یاڭا زماننڭ تاریخی داستانلری — مشهور تاریخی شخصلرنڭ خاراکتیریستیکاسن اچینه آلغان شاعرانه حکایه‌لر - «تاریخی داستان» دیب آتالالر.

بولرنڭ وظیفه‌لری — بو تاریخی داستانلر بر زماننڭ طۆرمشن طولی ایتوب تصویر، تاریخی شخصلرنڭ خاراکتیرلرن اطرافلیچه تعبیر ایته‌رگه کرشمی، بلکه آنڭ وظیفه‌سی — قهرمانلرنڭ خاراکتیرلرنده‌غی مهم صزقلرن کورسه‌تکان بعض بر تاریخی فاکتلر (ماوقع) نیغنه تصویر ایتودر. پوشکین‌نڭ „پالتاوا" آدلی تاریخی پوئه‌ماسنده الوغ پیتر، مازیپا، کوچوبی وباشقه‌لرنڭ مهم خلقلری تصویر ایتله.

2) ئیدیللیا.

عادی وبر قاتلی کشیلرنڭ طنچ وطن حیاتلرنده‌غی لوحه‌لرنی تصویر ایتکان کچکنه حکایه‌لر «ئیدیللیا» دیب آتالا.

---

(۱) دوقتور عبدالله جودت قلمی بلهن تۆرکچه‌گه، سعید سۆنچه‌لهی طرفندن «محبوس» اسمی ایله تاتارچه‌غه نظما ترجمه ایتلگان.

ئيديلليا، داستانغه قاپما ــ قارشى طۇرا: داستانده مهم و زور واقعه، اما ئيديللياده ايكٔ عادى وكۆندهلك كورنش تصوير ايتلە؛ داستانكٔ قهرمانلرى اوظۆب چققان شخصلر، ئيديللياناكٔ قهرمانلرى ايكٔ عادى كشيلر بولا؛ داستانده عمومى اشلر ودولت اشلرى برنچى پلانده طۇرغانى حالده، ئيديللياده منفعتلر هەمەسى عاديگنه شخصى وعائلى نەرسەلر بولا.

ئيديللياناكٔ چغوى ــ ئيديلليا مدنيت و عمران آثارى اچنده يەشەگان انساننكٔ طبيعتكه و طورمشنكٔ سادهلككه ميل ايتوندن چققان. ياز كۆنلرى زور و شاو شولى شەهرلرده يەشەوچيلرنكٔ طبيعت قۆچاغينه آطلورغه نى درجەده مشتاق بولولرى، آولدەغى طنلق و ايركنلككنى سۆيولرى، هم آول خلقينكٔ ساده طۇرمشنكٔ بر تۇرلى يەم و قزق تابولرى بارمزغەده معلوم.

ئيديلليا گريك و روماليلرده بولغان. اما ياڭا، ياوروپا خلقلرنده ئيديلليا ١٧ نچى، ١٨ نچى عصرلرده كۆچەيگان. بو چاقلرده ياوروپاده يوغارى طبقەلرنكٔ اخلاقلرى غايت بوزلغانلقدن، حتى فيلسوفلرده (مثلا: ژان ژاق روسسو) طبيعتكه وساده كشيلرنكٔ ساده طۇرمشينه قايتورغه ئۆنديلر ايدى. لكن اول چۆرلرده ادبياتنكٔ ساختهـ قلاسيسيزم نظريهلرى حكم سۆرگانلككندن، ئيديلليالر واقعغه قارشى و حقيقتكه كيرى بولوب چغالر ايدى.

ياڭا زمان ئيديلليياسى وآنكٔ خصوصيتلرى — نيمس محررلرى "فوصص„ (١٧٥١ — ١٨٢٦)، و "گەبل„ (١٧٦٠ — ١٨٢٦) وباشقەلر زماننىدن بيرلى ئيديلليا گو يكاردهگى كبك، عادى و ساده انسانلرنكٔ ساده طۇرمشلرن بولغانى كبى تصوير ايته طۇرغان اثرلردن عبارت بولۆب كيتكان. مونكٔ خصوصيتلرى: آ) ياڭا زمان ئيديللياسنده سادهلك بلەن طانلغان هر بر صنف كشيلرينكٔ طۇرمشى تصوير ايتلە؛ ب) مونده طبيعتكه ياقن طۇرغان ساده طۇرمش تصوير ايتلـگانده، بو طۇرمشنكٔ ياقتى و هيبت ياقلريغنه كورسەتلميچه، قاراڭغى و تيسكەرى ياقلرىده كورسەتله.

روس محررى گوگلنكٔ „بۆرۆنغى آلپاونلر" آدلى اثرى ئيديلليادن صانالا (عياض اسحاقى قلمى بلەن تاتارچەغه ترجمه ايتلوب، „العصر الجديد" ژورنالنده باصلغان ايدى)؛ اوز تلمزده ع. اسحاقينكٔ „سنتچى باباى" ديگان

اثری، ع. ابراهیمف نڭ „یاز باشی“، „دیڭگزده“ „یالچی قارت“ (١) اسملی حکایه‌لری س. رمییف نڭ «آول» دیگان شعری بره‌ر ماتور ئیدیللیادرلر.

3) مه‌ثه‌ل: (باسنه).

عبرت وحصه چغارور اۇچوْن، انسان طوْرمشندن بـر کورنشنی حیوانلر، جانسز ئه‌یبرلر یا که کشیلر آراسنده بولغان واقعه کبك تصویر ایتوب، کنایه طرزنده سویله‌نگان کچکنه حکایه‌لر «مه‌ثه‌ل» (باسنه) دیب آتالا.

«مه‌ثه‌لنڭ» فورماسی هم ئیدییه‌سی - مه‌ثه‌لنڭ ایکی یاغی بار: آ) کنایه طرزنده حکایه یا که اثرنڭ شعری فورماسی و ب) عبرت یا که انسان طورمشینه تعلقلی ئیدییه‌سی.

مه‌ثه‌لنڭ چغووی و کیگه‌یو تاریخی-بو زمانده‌غی صنعتکارانه مه‌ثه‌ل، حیوانلر حقنده‌غی ئه‌کیه‌تلردن باتدریج اشله‌نوب چققان. مه‌ثه‌ل باشده، انسان طورمشنده‌غی حاللرنی آچق اینوب کورسه‌تور اۇچوْن، حیوانلر ئه‌کیه‌تندن آلنغان ساده اۇشاتو ومثاللردن عبارت ایدی. بوفورماده‌غی مه‌ثه‌للرنی شرق خلقلرینده هندستانده هم گریك محرری «ئه‌زوب» (١) نڭ یازغانلرینده اۇچراتامز.

عبرتلی مه‌ثه‌للر ـ اما روما محرری «فه‌در» (٢) مه‌ثه‌لنی عادی مثال واۇشاتودن چغاروب، آللیگوریا طرزنده‌غی عبرتلی حکایه‌گه آوشدردی. مونه‌ایندی آنڭ مه‌ثه‌للرینده‌ایکی جهت: حکایه (شکل) هم عبرت کورینه. شوندی تربیه مقصدینه تره‌ب یازلغان مه‌ثه‌للر رومالیلردن یاوروپا یاڭا خلقلرینه کوچدی وفرانسوز محرری «لافونته‌ن» (١٧٥٩ — ١٨٣١) هم روس امثالچیسی قریلوف (١٧٦٨ ـ ١٨٤٤) قه‌دلی اوز خارا کتیرنده دوام ایتدی.

صنعتکارانه مه‌ثه‌ل ـ «لافونته‌ن» بله‌ن „قریلوف“ مه‌ثه‌لنڭ شکل یاغینه اهمیت بیروب. آڭا شاعرانه ماتوراق بیردیلر، که آلرنڭ مه‌ثه‌للرینده حکایه وشکل جهتی عبرتندن آیرم‌مهم وقزقلیدر. عبرت ایسه: حکایه‌دن اوز اوزیندن کیلوب چغا.

١) «شورا» ژورنالند، باصلغان ایدی.

٢) Эзопъ، روایتلرگه بنائ، میلاددن آلتی عصر الك یه‌شه‌گان بر امثالچیدر.

٣) میلاددن بر عصر الك یه‌شه‌گان امثالچی.

صنعتکارانه مەثەلنڭ خصوصیتی ــ بو زماندەغی صنعتکارانه مەثەلدە عبرت، ئیدییە بولووی جهتندن، آللیگوریا طرزندەغی حکایە یعنی فورما بلەن شول درجە قوشولوب کیتە، کە ایکیسی آیروب آلغیسز بر بۆتون تشکیل ایتەلر. شول سببلی، امثالچی محرر مەثەلنڭ عبرتن آیروب ئەیتمیچە، آنی شوندن چغاروب آلونی اوقوچینڭ اوزینە قالدرا، یا کە باشدەمی، آخردەمی قسقاغنە روشدە ئەیتوب قویا.

مەثەلنڭ حیوان ئەکیەتندن آیرماسی ــ مەثەللردەدە، حیوان ئەکیەتندەگی شیکللی، انسان بلەن برگە حیوانلر وجانسز نەرسەلر قهرمانلق اورۆنلرن طوتالر. شولای بولسە هم، بولر آراسندە آیرما بار: حیوان ئەکیەتینڭ انسان طورمشینە هیچ بر مناسبتی یوق؛ آلردە بورونغی انسان اوزینڭ ئۆزلۆکسز کورەشوب طورغانی حیوانلر حقندە سادە وقاتلاوسز فکرن سویلی. مەثەللردە ایسە، حیوانلرنڭ اوز آللرینە اهمیتلری یوق: موندە امثالچی، حیوانلرنڭ صفت وخارا کتیرلری بلەن، انساننڭ صفت وخارا کتیرلرن آچق کورسەتور اوچونگنە فایدالانا. امثاللردە حیوانلرنڭ بر برسینە مناسبتلری وآلرنڭ اشلری، انسانلرنڭ اوز آرا مناسبتلری ومعاملەلرینە آللیگوریا بولوب خدمت ایتە.

قریلوفنڭ مەثەللریندن بعضلری شاعر ع. توقایف طرفندن نثرا ترجمە ایتلگان ایدی، (۱) ایندی شاعر م. غفوری قایو برلرن نظما ترجمە ایتکان (۲).

4) باللادا.

بو کۆندە «باللادا» دیب مندرجەسندە بیك کوب عجایب وغرایب طولغان حکایەنی آطیلر.

ئەکیەتدن آیرماسی ــ مندرجەسینڭ خیالیات وغرایباتدن عبارت بولووی بلەن «باللادا» ئەکیەتکە اوشاسەدە، بولر آراسندە آیرما بار: ئەکیەتلر طوب طوغری خلق اثرلری بولوب. آلردەغی خیالی عنصرلر بورونغی خلقنڭ ایمان، اعتقاد ونظرلرن کورسەتولری یاغندن اوز آلدینە بر اهمیتنی حائز

(۱) «انجو بۆرتکلری» (۲) «امثال»

بولالر؛ اما باللادالرده خیالی عنصرلرنڭ اوز آلدینه اهمیتلری بولمیچه، تیك معلوم بر ئیدییه‌نی تعبیر اوچون، شاعرانه بر فورما بولوبقنه خدمت ایته‌لر.

ع. توقایفنڭ «یا ڭا کیسه‌ك باش»ی، هم ف. امیرخاننڭ «فتح‌الله‌حضرت» لری بو قبیلدندر.

بو زمانده‌غی صنعتکارانه ئه‌پۆصنڭ فورمالری.

١) روما‌ن، ٢) قصه و ٣) حکایه.

1) رومان

شاعرنڭ ایجاد ایتکان تیپلرینڭ حیات و اشلرن حکایه ایتو یولی بله‌ن، آنده عمومی طۆرمشنڭ صنعتکارانه لوحه‌سی کورسه‌تلگان اثرلر «رومان» دیب آتالالر.

رومانڭ وظیفه‌سی — رومانڭ مندرجه‌سی عادتدن طش تۆرلیلك بله‌ن ممتاز. رومانڭ وظیفه‌سی: بر جماعتده‌گی تۆرلی صنفلرنڭ طۆرمش کارتینالرن آچق و آنق ایتوب کورسه‌تو، یعنی بزنڭ همه‌مز: ئۆیمز، واغیمز، باییمز، یارلیمز، یاقشیمز، ناچاریمز نیچك یه‌شیمز؟، بزده نیندی طۆیغۆلر بار؟ نیچك اشله‌رگه، نیچك سیزه‌رگه تییشلیمز، نیلرگه قزیغامز - اهمیت بیره‌مز نیلرنی یاراتامز، نه‌رسه‌لردن قورقامز ونی نه‌رسه‌گه اۆشانامز — تایانامز؟ — مۆنه شولرنی، اوقوچینڭ کوز آلدینه قویودر.

رومان، انسان طۆرمشینڭ هر یاغن ئله‌کترگانلـگندن، ئه‌پۆصنڭ بوته‌ن تۆرلرینه (داستان، ئیدیللیا) احتیاجنی بتردی. شولای بولسه هم بو صوڭغیلر هاماندە بولورغه ممکن.

رومانده عمومی طۆرمشنی تصویر ره‌وشی — رومانچی بزنی عمومی طۆرمش بله‌ن اوزینڭ ایجاد ایتکان تیپلرینڭ حیات و عمللرن حکایه ایتو آرقیلی طانشدرا؛ بو جهتدن رومان، شخصلر یا که قهرمانلرنڭ شاعرانه بیوغرافیاسی تۆسلی کورینه.

رومان مندرجه‌سینڭ عمومی طۆرمشقه مناسبتی — رومانده‌غی شخصلر

واقعه‌گی بر بیلگیلی کشیلرنی کورسه‌تمی، بلکه آلر صنعتکارانه تیپلردر، که شاعر، آلرده بر تۆرلی محیط واحوال اچنده طۆرغان بۆتۆن بر قلاص انسانلرغه مخصوص بولغان خصوصیت وخلقلرنی گه‌وده‌له‌ندره. شول روشچه رومان، بر نیچه شخصلرنڭ خصوصی طۆرمشلرن حکایه ایتوب، بیلگیلی بر وقتده، بر احوال اوستنده یه‌شه‌گان بۆتۆن بر جماعتنڭ طۆرمشن آلدیمزغه قویا.

رومانڭ اهمیتی — رومانڭ اهمیتی بیك زور. ۱) رومان بزگه بو کونده‌گی جماعتنی اویره‌نۆرگه یارده‌م ایته وچن طۆرمشنی آڭلارغه بیگللك بیره. جماعتده هر تۆرلی خاراکتیر بار؛ بولرنڭ مقصد، تله‌ك وآرزولری‌ده کوب تۆرلی. واقعنڭ موندی تۆرلیلگن آڭلاب وبلوب بیتکرو هر کمگه میسر بوله‌ی. شاعر، آیروچه بردقت واعتبار بله‌ن ممتاز بولغانلغندن، واقعه‌نی نه‌رسه مهم وکیره‌کلی، نی نه‌رسه تصادفی واهمیتسز ایکانلگن سیزه وشول دقتینه طایانوب، تۆب خصوصیتده اۆخشاش بولغان آیرم شخصلرنڭ خاراکتیرلارن برله‌شدره، یعنی بۆتۆن بر قلاصنی کورسه‌توچی تیپلر ایجاد ایته. شول روشچه، بز، آیرم، آیرم شخصلرنی تیکشروب واویره‌نوب بله‌چگه‌مز نه‌رسه‌لرنی رومانده چغارلغان بر نیچه تیپلر آرقیلی بله آلامز. تیپلرنڭ طورمشلرن یازغانده، رومانچی مهم‌وجودی صفتلرنی آلغه سۆروب، تصادفی واهمیتسز صفتلرنی آرتقی پلانغه، یا که بۆتۆنله‌ی قالدرا. بو — بزگه واقعی طورمشنڭ معنا وجانن آڭلارغه زور یارده‌م ایته. ۲) رومان بزگه اوز اوزمزنی طانوتا. اوزمزنی طانو آرقاسنده بز کمالتکه وتوزۆکلككه طابا حرکت ایته‌مز. رومان اوقوغانده بز، ایرکسز، رومانده چغارلغان قهرمانلرنڭ کیچرگانلری روحانی کوره‌شنی کیچره‌مز، اوزمزنی آلر اورنینه قویوب، «شول احوال‌اچنده بولسه‌ق، بزنی نیندی اویلار شغلله‌ندرور ایدی ایکان؟» دیب فکر یورته‌مز وعموما، اوزمزنی رومانڭ قهرمانلری بله‌ن چاغشدرامز؛ مونه شولای، اوزمزنڭ اچکی دنیامزنی (روحمزنی) تیکشروب، اوز اوزمزدن حساب آلامز؛ رومانده‌غی قهرمانلرنڭ اشلرن اوز وجدانمزنڭ محکمه‌سینه طارتوب، قایسی یاقشی، قایسی ناچار، نی نه‌رسه وجدان بله‌ن، نی نه‌رسه وجدانسز اشله‌نگان ایکانلگن بیلگلیمزده، اوزمزده هر بر ایزگیلككه میل ایتو حسن نغتامز. رومانڭ عبرتلی

بولوب، بولماوی انده طورمشنڭ نیچك تصویر ایتلووینه قاراب بولا. رومان محرری هیچ بر حالده اوقوچیغه اوز فکر واقتناعلرن طاغارغه طریشورغه تییش توگل: آنڭ اشی - واقعه مطابق بولغان طورمش کارتیناسی ترسیم ایتودر. اوقوچی ایسه، شونده‌غی تیپلر بلن طانوشوب، اوزینه برفایدا چغاروب آلور.

رومانلرنڭ جماعتکه نیندی یافشی تأثیر ایتکانلگی انگلیز رومانچیلری «دیککه‌نس» (١) و «ته‌ککه‌ری» (٢) نڭ رومانلرندن کورینه: بو رومانلر آرقاسنده آنگلیه‌ده مکتبلر ویتیملر یورطلری توزه‌تلدی وفایدالی یونگه صالندی. اما آمریقا محرره‌سی «بیچر - اصتاوو» نڭ (٣) «طوم آبزینڭ آلاچغی» آدلی رومانی، آمریقاده نیگرلرنڭ قوللقدن آزاد ایتلووینه زور خدمت ایتدی.

تاریخی رومان — رومانڭ مندرجه‌سی بو زمانده‌غی نه‌رسه‌لردنگنه عبارت بولمیچه، قای چاقده خلقلرنڭ بورونغی طورمشلرنده‌غی نه‌رسه‌لرده بولا. بو صوڭغی نه‌رسه‌لر آنده باری بر حاضرگی طورمشده‌غی نه‌رسه‌لر کبك اطرافلی روشده تصویر ایتله. بولای ایڭ الك اوز رومانلری اوچون معلومات وخبرلرنی خلقلرنڭ بورونغی طورمشلرندن آلوب یازوچی انگلیز محرری «ۋالتر — اسقوت» (١٧٧١ — ١٨٣٢) در. مونده‌ی رومانلرنی «تاریخی رومان» دیب آطیلر (٤).

زمانه رومانی — اما یوغاریده ئه‌یتلگان «دیککه‌نس» و «ته‌ککه‌ری» رومانلرنده اوز زمانلرنده‌غی جماعتنڭ طورمشن یازغانلر، مونه شونده‌ی رومانلر «زمانه رومانی» دیب آتالا.

تاریخی وزمانه رومانلرینڭ ایککسینڭده وظیفه‌لری بر توسلی: ایکیسینڭده مقصدی بورونغی یاکه حاضرگی طورمشنی یاخشی وناچار یاقلری بلن تیپلر آرقیلی ممکن قدر درست کورسه‌تودر. تیك آیرما شونده‌غنه: زمانه رومانی محررنڭ حاضرگی طورمشنی طوغریدن — طوغری تیکشروی آرقاسنده ایجاد ایتله؛ اما تاریخی رومان تاریخنی وتاریخی

---

(١) ١٨١٢—٧٠. (٢) ١٨١١—٦٣. (٣) ١٨١٢—٩٦.

(٤) زمانمزده مصرده طوروچی سوریالی خریستیان عرب جورجی زیدان، اسلام تاریخینه عائد رومانلر یازو بلن مشهور وفدر.

اثرلرنی، (وقائعنامه‌لر، میموارلر، ترجمهٔ حاللر، خطلر وباشقه‌لر) خلق — آوز ادبیاتن وعموماً، رومانده تصویر ایتله‌چك عصرلرغه باغلانشلی آوز روایتلرن اطرافلیچه وجنتکله‌ب نیکشرو آرقاسنده میدانغه کیله.

رومانننك تعریفی و وظیفه‌سی کورسه‌تلگاندن صوك آنك کوله‌می‌ده زور بولاچغی اوز اوزیندن آڭلاشلا.

بزده رومان اسمینه مستحق بوتون برگنه اثر چقدی: عالمجان ابراهیمفنك «یه‌ش یوره‌کاری». ف. امیرخاننك «اورتالقده» دیگان اثری، ع. اسحاقینك «ملا بابای» آدلی اثری‌ده چققان کیسه‌کاری بله‌ن بزگه رومان وعده ایته‌لر.

2) قصه.

کچکنه‌ره‌ك کوله‌ملی، قاتلاوسزراق مندرجه‌لی رومان، «قصه» دیب آتالا. رضاءالدین بن فخرالدیننك «سلیمه»، «اسما» آدلی اثرلری، ع. اسحاقینك «طورمشمی بو؟»، «کیه‌و»، «سنتچی بابای» دیگان اثرلری، صدرالدین المقصودینك «معیشت» ی وباشقه‌لر.

رومان بله‌ن قصه آراسنده آیرما زور توگل، دیلر؛ شونده‌ده رومانننی قصه دیب آتاو ضررسز بوله‌ده، قصه‌غه رومان اسمی بیروده صاغراق بولورغه کیره‌ك.

3) حکایه.

قهرماننك خاراکتیرن کورسه‌ته طورغان برگنه حال (واقعه) حقنده‌غی خبرنی اچینه آلغان کچکنه اثر «حکایه» دیب آتالا. «آخون حضرتنك وفاتی» (ك. بکر)، «بختسزلر» (هادی سعدی)، «قاراق ملا» (ع. ابراهیمف)، «اوچراشو» (ع. اسحاقی)، «تاڭ‌ماغانلقدن تانشدق» (ف امیرخان) وباشقه‌لر.

II) لیریکا.

شوندی اثرلر بار، که آنده شاعر، تصویری وتزملی سوز بله‌ن اوزینك اویلارن، طویغو وتله‌کارن تعبیر ایته وبولارنك سببلرن‌ده آڭغارتوب کیته. مونه شوندی اثرلر «لیریکا اثرلری» دیب آتالا. م. غفورینك «اوته عمرم»

دیگان شعری شول قبیلدن. مونده شاعر «چلترەب، شەبلەب» آغوب کیتوب طورغان چیشمه صولرن کورگاچ، اوزینك مەنگو قایتماسقه اوظوب کینکان عمر مینوتلرن ایسکه توشوره وعمرنك شولای اوته طورووینه حسرتلەنگانلگن — قایغرو طویغوسن تعبیر ایته:

بو صو طامچیلری ایندی میڭا مەنگی کوروشمەسلر،
دیب اویلاب بتمەدم شوندوق تاما باشلادی کوز یەشلر.
مینم عمرم مینوتلری مونه شول طامچیلر توسلی،
آغا شول صو کبی، یا که ئری یاز کونگی قار توسلی.
بو چیشمه صولرن کورگاچ، نیچك صوڭ آقماسون کوز یەش،
اوته عمرم، بوغالا، قایتادن هیچ ئەیلەنوب کیلمەس.

دخی، ع. توقایفنڭ «کیچکی تلەك» دیگان شعرن قاراسەق، آندەلامپی اوطینك یالط ـ یولط ایتوب سلکنگاندن صوڭ «گولت ایتوب، آقتق نورن کورسەتوب» سونوون کورو سببلی اویانغان طویغو وتلەکنڭ نی بولغانلغی تعبیر ایتلە:

نیشلیسڭ هر یاقده ظلمت؛ اختیارسزدن یاتام،
مین یاتوب، یاتقان جیرمده تورلی اویلارغه باتام.
مین قاراڭغیلق اچنده اویلانوب یاتقان کویگه،
نچکەروب کوڭلم جلیمدە بر سوز ئەیتەم لامپیغه:
نی بخت، دیم، ایرتەگه کیچ سین طاغن‌ده یانماساڭ،
بو یاطشدن مین‌ده محشر جیتمیچه قوزغالماسام.

لیریکا اثرلرینده ئەپوص عنصری ـ انساننڭ اوی و طویغولری طشقی سببلرنڭ تأثیری آستنده پیدا بولالر؛ شونلقدن، لیریکا اثرلرینده طشقی دنیا کارتینالرن تصویرده، یعنی ئەپوص عنصری‌ده یش اوچری. لـکن لیریکاده ایڭ مهم عنصر، ئەپوصدەغی شیکللی، طشقی دنیا کارتینالرن تصویر بولمیچه، بلـکه شول کارتینالرنڭ تأثیری آستنده شاعرده اویانغان فـکر وطویغولرنی تصویردر. بناءً علیه، طشقی دنیا ئەیبرلری لیریکانڭ مندرجەسینه کرگانده، تیك شاعرده بیلـگیلی احوال روحیه طودرغان سبب وعلەلرنی کورسەتور اوچونـگنه کرەلر ایکان. م. غفوریننڭ یوغاریده کورسەتلـگان «اوته عمرم»

شعرینده سویله‌نگان چیشمه، آنگ صولری، طامچیلری فلانلرینگ اوز آللرینه اهمیتلری یوق، بلکه شولرنی کورگاچ، شاعرده اویانغان اویلار وطؤیغولرغنه بزنگ اوچون بیك مهم وقزقلیدرلر. «کیچکی تله‌ك» شعرینده شاعر اوزینگ یازوون، لامپیده ماینگ کیموون، شول چاقده آشوغا، آشوغا، «که‌کری، بؤکری» یازوون، لامپی اوطینگ ڤالترانوب، «گولت ایتوب» سونوب کیتوون حکایه ایتسه‌ده، بولر بزگه اول حدلی مهم توگللر، بلکه مونده مهم وشعرنگ جانی بولغان نه‌رسه ـ شاعرده شولرنی کورگاچ اویانغان ئولم آرزوسیدر.

لیریکا اثرلرینگ صنعتکارانه بولووینگ شرطلری ـ لیریکا اثرلرینگ کمالتلری، باشقه صنعت نفیسه اثرلری کبك اوك، صنعتکارانه بولولری بله‌ن بیلگیله‌نه. لیریکا اثرلرینگ صنعتکارانه بولو شرطلری بر یاقدن، آنده تعبیر ایتلگان طؤیغولرغه، ایکنچی یاقدن، شول طؤیغونی تعبیر ایتونگ فورماسینه باغلانا. شونلقدن، اول شرطلر آ) اچکی و ب) طشقی دیگان ایکی قسمگه بولینه.

اچکی شرطلر: آ) بؤتؤن بشریت اؤچؤن مهملك، ب) اخلاص، پ) پاکلك وت) تعبیر ایتلگان طؤیغؤنگ تیره‌نلگی.

آ) لیریکاده شاعرنـگ شخصی (اوز) طؤیغؤلری تعبیر ایتوله. لکن شاعرنگ شخصی طؤیغؤسنده عموم بشریت اؤچؤن‌ده بر اهمیت بولؤرغه تییش، یعنی اول طؤیغؤ همه‌گه، هرکمگه آنگلاشلسؤن، اول طؤیغؤنی شاعرده اویاتقان اسباب طابلغانده، باشقه‌لرده‌ده اویانا طؤرغان بولسؤن.

ب) لیریکا اثرینده تعبیر ایتلگان طؤیغؤ اخلاصلی بولورغه، یعنی شاعر واقعاً اوزینگ کیچرگانی وسیزگانی طؤیغؤلرنیغنه تعبیر ایته‌رگه تییش. اخلاصسزلق وریا بزنی عادی وکؤنده‌لك اشلرده‌ده کیفسزله‌ندره، اما شعرده یالغان وریا اصلا تحمل ایتلمی.

پ) لیریکاده تعبیر ایتلگان طؤیغؤ پاك بولسون. لیریکا اثرلرینگ وظیفه‌سی ـ انسانده ایزگی طؤیغؤلرنی اویاتودر. شونگ اؤچؤن، هر بـر طوپاس، اخلاقه خلاف وانساننگ قباحت تله‌کلرینه «قول قویا طورغان» ئه‌یبرلر ـ اثرلرگه لیریکاده اورؤن یوقدر. گوزه‌ل لیریکا اثرلری اوقوچینگ کوڭلنده ایگ عالی وپاك طؤیغؤلر: اللهنی سؤیو («تأثر» ع. توقایف)، وطنغه محبت («پار آت» ع. توقایف) وعموماً هر بر ایزگی وماتورنی سؤیو حسلرن قوزغاتالر.

ت) لیریکاده تعبیر ایتلگان طۇیغۇ تیرەن بولۇرغه تییش: چۇنکه شاعرنڭ تیرەن طۇیغۇسیغنه باشقەلرغه تأثیر ایتەر واوقوچینڭ بورەگن هیجانغه کیترۇر.

طشقی شرطلر — آ) طۇیغۇ تعبیرینڭ تصویری بولووی، ب) قسقەلق، پ) تلینڭ تزملی ویاغملی بولووی.

آ) شاعر، لیریکا اثرلرینده فکر وطۇیغولرنی معنوی ایتدروب تعبیر قیلمیچه، آلرنی صورتلرده گەودەلەندرە. تعبیرنڭ تصویری بولووی — شاعرنڭ طۇیغونی تعبیر اۇچۇن ایجاد ایتکان صورتنڭ طولۇلغی وتوگەللگندن کیلە. صورتنڭ طولی وتوگەللگی ایسه، واق تفصیللر آرقاسنده بولمیچه، صورتنڭ آچق وکورۇنکلی خاصەلرن کورسەتو بلەن بولا.

ب) صنعتکارانه لیریکا اثرلرینده تیرەن طۇیغۇلر تعبیر ایتلە؛ طۇیغولر، اوز باشلرینه آلنغانده، سادەدرلر؛ اما کۇچلی وتیرەن طۇیغولر اوزاققه سوزۇلمیلر، شول سببدن، لیریکا اثرلری کولەم یاغندن بیك قسقه، ایکی شەب اثرلر بر نیچه نظمدن عبارت بولالر.

پ) لیریکا اثرلرینده سوز تزملی ویاغملیلق بلەن ممتاز بولۇرغه تییش. طۇیغۇلر هر وقت تزملی آوازلرده قۇیۇلالر: موزیقا، کۇی؛ اما سوزنڭ ایڭ تزملی وباغملی فورماسی نظمدر. مـونه شونلقدن، لیریکا اثرلری هر دایم نظم بلەن یازلالر.

لیریکا أثرلرینڭ أهمیتی — صنعتکارانه فـورمالی لیریکا شعری غایت تۇرلی بولغان هیجان قلبی (درد) لرنی تعبیر ایتوب، شاعرنڭ کیچرگانی طاتوماغانیمز طۇیغولرنی قوزغاتا وشول رەوشچه، بـزنی باشقەلرنڭ شادلق، قایغو، راحت ومحنتلرن آڭلارغه اویرەته. شاعرنڭ طۇیغۇلرنی تعبیر ایتەر اۇچۇن یاصاغان صورتلری بزگه ئەستیکا لذتی بیرو بلەن برگه، لیریکاده تعبیر ایتلگان طۇیغولرنڭ اوزلرن آڭلارغەده یاردەم ایتەلر. سوزنڭ اولچەولی (نظم) بولووی، لیریکانی موزیقاغه یاقنلاشدرغانلغندن، لیریکا اثرلریندن آلغانیمز ئەستیکا لذتن طاغی بر قات آرتدرا.

لیریکانڭ تۈرلری.

چغو اعتباری بلەن، لیریکا، ئەپۆص شیکللی اوك، آ) خلق — آوز لیریکاسی، ب) أدبی — صنعتکارانه لیریکاغه بولینه.

آ) خلق لیریکاسی و آنڭ فورماسی.

خلقنڭ اچکی دنیاسی، آنڭ اوی و طۆیغولری برگنه فورماده — ساده وغیر صنعی خلق جرینده‌غنه تعبیر ایتله.

جرلر - خلق جرلری ساده وغیر صنعی روشده، خلقنڭ اوزی طرفندن اوزینڭ، طورمشنده تۈرلی تـأثیرلر آستنده پیدا بـولغان اوی، طۆیغو وتلەکلرن تعبیر ایتوویدر.

جرغه احتیاج — طۆیغولرنی کۆی بلەن طشقه چغارۈرغه هم آلرنی جر بلەن تعبیر ایتەرگه احتیاج انسان طبیعتینڭ اوزینده‌اوك کورینه. شول سببلی، جری بولماغان خلق یوق. جرلر آچلونڭ ایڭ توبەن درجەسنده طورغان وحشیلرده ده بار، مدنیتلی خلقلرده بار. بز تاتارلرده جرلر بیك کوب تۈرلی وقتلر وحاللرده جرلانا: جر بلەن آنا اوز بالاسن تیربەته، یەش قزلر جرلی، جرلی تگو تگەلر — جۆی جۆیلیلر؛ یەش یگتلر وقزلرنڭ هر تۈرلی اویۆنلری جر بلەن یولداش بولا؛ تاتار جگتی اشلەگانده (آطقه قونا بارغانده، تۆننه کولته طاشوغانده، پچەن چابقانده وباشقەلرده) جرلی؛ کوڭل آچو وکیفلەنولرده جرسز بولمی...

تاتار جرلرینڭ خاراکتیری — تاتار جرلری موڭلق وقایغو بـلەن ممتاز، کۆیلری‌ده موڭ وحسرتلی. مونڭ سببلری: آ) بزنڭ بورونغی بابالریمزنڭ یەشەگانی ییرلرنڭ طبیعتی بر تۆرلیلك بلەن ممتاز ایدی: تیپ تیگز وئەللە قایلرغه صوزلوب کیتـکان قرلر، یاکه کیچلمەس قارانغو، قارا اورمانلر. ب) آلر یەشەگان اقلیمنڭ هواسی قاتی وکوڭلسز ایدی: اۆزۆن قشلر، اۆزۆن ویاڭغرلی کۆزگی تۆنلر. پ) کورشی خلقلر بلەن هر وقت چارپشوب، صوغشوب‌طورالر ایدی. ت) دین اسمی بلەن اویۆن - کۆلـکۆدن،

جیبولوب کوڭل آچو وکیفلەنودن طیبو سببلی طۆرمشنڭ کوڭلسز واچ یۆشورغچ بولووی؛ ج) شول اوق دین اسمندن آتانڭ استبدادی، خاتونلرنی قصو وایرکدن محروم ایتو، بالالر بلەن قاتی وطوپاس معامله ایتو آرقاسنده عائله طۆرمشینڭ کوڭلسزلگی.

خلق جرلرینڭ خصوصیتلری ـ اچکی یاغدن قاراغانده، خلق جرلرینڭ خصوصیتلری اوشبولر: آ) طۆیغونڭ اخلاص و تیرەن بولووی: خلق، جرلرینده اوزینڭ چنلابده طۆیغان و کیچرگانلرنگنه قۆیا. ب) افاده روشینڭ نازك ویۆرەکدن بولووی. بو، خلق طبیعتینڭ یومۆشاقلغن کورسەته. افادەنڭ نازك ویورەکدن بولغانلغی جرلرده استعمال ایتلگان کچرەیتو وایرکەلەو اسملریندن کورینه. (آق ایدلکای، جەنکەی، طوغان ایلکای، صاندوغاچقای، قارلغاچقای قارا، آقبوز آطقایلرم...) خلق جرلرینڭ بر خصوصیتلری ـ تلینڭ تصویری بولوویدر. خلق جرلرینده بیك یش، طبیعت نەرسەلری قاطشدرلا. (آق ایدل، قارا اورمان، طوغایلر، بۆلۆنلر، طاولر، قار، یاڭغر، طۆمان وباشقەلر).

ادبی ـ صنعتکارانه لیریکا و آنڭ تۆرلری.

ادبی ـ صنعتکارانه لیریکا ـ آیرم، آیرم محررلرنڭ اثرلریدر، که آلرده شاعرنڭ شخصی اویلاری، طۆیغۆ وتلەکلری تعبیر ایتلۆر.

مۆنڭ تۆرلری ـ صنعتکارانه لیریکا اثرلری، آلرده تعبیر ایتلگان طۆیغونڭ خاراکتیری اعتباری بلەن، اۆچکه بولینەلر: ۱) فخریه، (*) ۲) ئەلیگییا، ۳) ساتیرا (۱).

1) فخریّه.

«فخریه» دیب شوندی لیریکا اثری آتالادر، که آنده، کوبرەك وقتده کوتەرینکی، شوقلی وطنطنەلی عبارەلر بلەن، بر بیك مهم ئەیبر یاکه بۆیۆك ذاتلرنڭ اشلری، یا ایسه خلقنڭ طۆرمشندەغی زور بر واقعه سببلی قوزغالغان شادلق طۆیغوسی افاده ایتیله.

(*) ода. (۱) هجو.

(«ادبیات آخشامی باصاوچی یەشلرمزگە» ع. توقایف، «بەیرەم بوگون» ع. توقایف. «تیاتر» ، «مین» ، «الله» س. رمییف.)

2) ئەلیگییا.

شاعرنڭ بر بر کوڭلسز واقعه سببلی اویانغان قایغو وتحسرلرن تعبیر ایتکان لیریکا اثرلری «ئەلیگییا» دیب آتالا. («عمر» س. سونچەلەینڭ روس شاعری نیکیتین‌دن‌ترجمەسی. «اوزولگان امید» ع. توقایف؛ «طورمش» م. غفوری، «اوز ینەبر توزلی قاتل نفس» ن. دوماوی. «آلدانغان»، «دنیاغه»س. رمییف).

ئەلیگییا لیریکانڭ ایڭ معروف توریدر. چونکە هر بر شخصنڭ طورمشنده ده، جماعت طورمشنده ده قایغولی اویلارنی قوزغاتورلق، کوڭلسز طویغولرنی اویاتورلق سببلر بیك کوب بولا: سویوکلی دوستلردن آیرلو، یاقنلرنڭ محتاجلق و محنت‌چیگولری، شخصی وعمومی طورمشده بخت‌آرزولرینڭ میدانغه چقمی قالووی وباشقەلر. مونه شونلقدن، هر بر لیریك شاعرنڭ اثرلوینده بایتاقنه ئەلیگییا اوچری.

3) ساتیرا.

بر لیریکا اثرنده شاعر هر بر معناسز، یەمسز وقباحت نەرسەگە قارشی نفرتن تعبیر ایتسه، یا که انسانلرنڭ کیمچیلکلی وییتشمەگان یاقلریندن کولسه، اول اثر «ساتیرا» دیب آتالا.

جدی ساتیرا — شاعرنڭ نفرتن تعبیر ایتکان ساتیرا، «جدی» دیب آتالا. جدی ساتیرا بر جماعتنڭ بوزولووینه، وعیبلرنڭ بوتون بر صنف افرادی آراسینه تارالووینه قارشی استعمال ایتلە. بو تقدیرده، ناموسلی وتیز متأثر بولوچان شاعر، واقعنڭ اوز ئیدییاللرینه خلاف بولووندن بیك کیفسزلەنەده، جماعتنڭ بوزوقلغن آپ آچق کارتینالرده میدانغه قویا واول بوزوقلققه نفرتن شول درجه قوّت بلن کورسەتەکە، هر کمنڭ روحن سیسکەندره. ع. توقایفنڭ «ملتچیلر» ساتیراسی مونه شول قبیلدن. شاعرنڭ بو ساتیراسی ملت قایغرتقان بولوب، خلقنی آشاب یوروچیلرنڭ صانسزلق

٦ *

و شاپر ینولر یندن طوغان. شاعرنڭ ئەیتوونچە، «ملتچیلر» نڭ کوبیسی اشسز شەکرتلردن عبارت بولوب، تیك اوزلرینڭ قورصاقلرنغنە قایغرتالر، آلردە ملتنی چنلاب سویو، آنڭ منفعتلرن اخلاص بلەن کوزەتو یوق، «ملت!» دیگان بولوب یورسەلردە، تیك اوز فایدالری اوچونگنە طریشالر، «ملتنڭ قالغان آقچەسی اوچون»، آنڭ «باش اوچندە یاسین‌غنە اوقیلر»، آلر بیك قورقاق: «ملت!» دیب آوزصولرن قورطسەلردە، کورکە کبك قابارونسەلردە، بیك تیز شیکەلر؛ آلردە اخلاص و صمیمیت یوق، آلر، گرچە ملت بر آز جانلانا قالسەدە، آنی صوغوب یغارغە حاضر طورالر، آلر، صوری قورتە کبك، «ملت!» دیگان بولوب، باشقەلر اوستندن آشاب یاطونی یاراتالر...

ع. توقایف‌نڭ «دین وعوام» شعری‌دە جدّی ساتیرا جملەسندندر.

جیکّل ساتیرا — ساتیرادە شاعر، انسانلرنڭ کیمچیلك وعیبلرن کولکوگە دوچار ایتسە، موندی ساتیرا جیکّل ساتیرا دیب آتالا. جیکّل ساتیرا انسانلرنڭ کیمچیلك، آداشو ومعناسز اعتقادلرینە قارشی یونەلە؛ بو کیمچیلکلر، شاعرنڭ ئیدییالینە خلاف بولسەلردە، آنی اول حدلی نق کیفسزلەندرمیلر؛ موندی کیمچیلکلرگە قارشی شاعر اوزن، بالنّسبە طنچ طوتا، لکن آلرنی کیلشسز ومعناسزلکلری اوچون، عمومی کولکوگە چغارا. («مولّانڭ زاری»، «اورلانغان معنا»، «بزنی اورونسز یامانلیلر» ع. توقایف اثرلری.)

ساتیرانڭ مقصدی — جدّی وجیکّل ساتیرانڭ ایکیسینڭ‌دە مقصدی — طبیعت انسانیەنی طازارتو وکوتەرودر. جدی ساتیرادە بو مقصد، معناسز واخلاقغە خلاف نەرسەگە قارشی نفرتنی اویاتو یولی بلەن، جیکّل ساتیرادە کیلشسز ئەیبرنی عمومی کولکوگە چغارو بلەن حاصل بولا (چونکە عیب، جزادن بیگرەك کولکودن قورقا).

ساتیرا اوزینە تیما ایتوب، بوتون برجماعتنڭ عیبن آلورغە تییش. بیلگیلی برشخصلرگە قارشی بولغان ساتیرا «پاسکویل» (١) دیب آتالا، کە ماقتاولی برنەرسە توگلدر.

---

(١) Пасквиль.

III) دراما.

شعری اثرلرنڭ اوچنچی تورلیسی—دراما—در. عموما، واقعه‌لرنی، شول واقعه‌لرگه قاتشقان شخصلر آرقیلی، جانلی روشده وکوز آلدینه مجسم حالده کیتروب شاعرانه تصویر ایتو، «دراما» دیب آتالا. موندن مقصد—انساننڭ طشقی دنیا یا که اوز اوزی بله‌ن کوره‌شکان وقتنده‌غی حسیّاتن واحوال روحیه‌سن آچوب کورسه‌تودر.

درامانڭ موضوعی - درامانڭ مقصدی انساننڭ طشقی دنیا یا که اوز اوزی بله‌ن کوره‌شکان چاغنده‌غی احوال روحیه‌سن آچوب کورسه‌تو بولغاچ، آنڭ موضوعی تیك انسان طورمشنده‌غی واقعه‌لرگنه بولا.

دراماده واقعه‌نی تصویر یولی — دراما، بزنی واقعه بله‌ن، ئه‌پوص کبك، تحکیه آرقیلی طانشدرمی، بلکه واقعه‌نی کوز آلدیمزده مجسّم روشده، اش بله‌ن تصویر ایتوب کورسه‌تو آرقیلی طانشدرا. مثلا «معلّم» دراماسنده ع. اسحاقی بزگه صالح وه‌رضیه، فاضل وباشقه‌لرنڭ اش وفعللری حقنده حکایه ایتمی، بلکه واقعه‌نڭ بولغان زماننده اول شخصلرنی، شول واقعه‌گه اش بله‌ن قاطشقان حاللرینده، کوز الدیمزغه قویا. بزنڭ کوز آلدیمزده صالح معلّم اوزینڭ مکتبی وخلقنی آغارتو ویاقترتو یولینه آیاق باصووی بله‌ن افتخار ایته وآندن شادلانا، اوزینڭ اوشبو ئیدییالینه مانع بولوب آرقلی طورووغه تله‌وچی، کشیلر، قارچق ویگتلر بله‌ن طارتوشا. بز صالح خاتونی مرضیه‌نڭ کیریلگن وفایدالی نه‌رسه‌لر اوقودن طارتنوون، یوق—بار ئه‌یبرلرگه کوڭل قویوب، شولر حقنده سوز قیلوب، معلمنڭ باشن قاطروونده کوز آلدیمزده آپ آچق کوره‌مز. صوڭره قزاندن کیلگان یگت فاضلنڭ صالحقه نیچك تأثیر ایتوون وآنڭ یوقلاغان روحن ازیاتوونده کوره‌مز، آندن آری صالحنڭ بو آول باطقاقلغینه کروب، بوتون ئیدییاللرن اونوطقانلغی، کشیلکدن چققانلغی حقنده اوزنلی بله‌ن تأسف ایتوون ایشته‌مز هم آنڭ آطلورغه تله‌وی، صوڭره آڭا باطرچیلق ایته آلمیچه، یورطندن چغوب قاچووی همه‌سی بزگه گه‌وده‌له‌ندروب عرض قیلونالر.

واقعه‌لرنی اش بله‌ن تصویر ایتو ــ دراماننك باش خاصّه‌سیدر. حتی آننك اسمی‌ده شوندن، گریکچه‌ده اش معناسنده بولغان „دراما“ سوزیندن آلنغان.

دراماده کۇره‌ش ــ درامادەغی اش (حرکت)، قهرمانلرنك تله‌گان مقصدلرینه یورو بولنده‌اوچراغانلری مانعه‌لر بله‌ن کۇره‌شولر بندن‌عبارت. «معلم»ده صالحنك مقصدی ـ مکتبنی یاقشرتو، شونك آرقاسنده بۇتون آولنك وحتی تیره یاقنك بالالرینه اوقو ــ یازو بلدرو، فایدالی کتابلر اوقۇتوب، غزیته‌لر اوقۇب زورلرنك‌ده ذهن وکوزلرن آچو، عموما آول خلقن یاقترتو و آغارتو ایدی. باشده موڭا آول قارچقلری، موژیکلری ویگتلری مانعه بولوب چغالر، صالحقه ئه‌نه، شولر بله‌ن کۇره‌شورگه طوغری کیله. صوڭره، قزلر مکتبی‌ده آچوب، آولنك خاتون ــ قزلرن هم آغارتو ویاقترتو نیتی بله‌ن ئویله‌نگان خاتونن اوزی اوقۇتوب کشی ایته‌رگه ومعلمه یاصارغه اویلاغان ایدی، لکن بو، اویلاغانچه چقمادی: خاتونی اوقورغه تله‌مه‌دی، صالحقه آننك بله‌ن طارتشۇرغه طوغری کیلدی. طارتشونك ایك چیتینی ئویله‌نگاچ باشلاندی؛ بو یولی باباسی بله‌ن ئه‌بیسی‌ده زور مانعه بولوب میدانغه چقدیلر. صالح بولر بله‌ن‌ده کۇره‌شدی، لــکن حالدن طایدی وجیڭلدی. . . .

طشقی کۇره‌ش ــ قهرمانغه، مقصدینه یورو یولنده، شول مقصدنی قولغه توشوروگه مانع بولغان بوته‌ن کشیلر واحوال بله‌ن چارپشورغه طوغری کیله؛ بو ــ طشقی کوره‌شدر. صالح معلمنك یوغاریده کورسه‌تلگان کشیلر واحوال بله‌ن کۇره‌شووی، مرضیه‌نك کییم ـ صالم، آشقه یورو، قوناق چاقرو کبك مقصدلرنی کوزده طۇتۇب، بولرغه کوب اهمیت بیرمه‌گان ایری بله‌ن طارتشووی، دخی مرضیه‌نك آتا ـ آنالرینك صالح بله‌ن طارتشو ـ کۇره‌شولری کبك.

اچکی کوره‌ش ــ قهرماننك اوز اوزی بله‌ن، یعنی بربرسینه قارشی بولغان منفعت وآرزولر بله‌ن‌ده کۇره‌شووی بولغالی. مونه بو ــ اچکی کوره‌شدر. مثلا قزاندن کیلــگان یگت فاضلنك شلته‌له‌وی صوڭنده صالحنك روحنده کۇره‌ش باشلانا: شول خاتون‌دن، شول بالالر بله‌ن، قوناق چاقروب، قوناققه یۇرۇب، بیلــگیلی وقتده ئه‌شر ـ ئۇشۇر مکتبکه کرگاله‌ب چغوب، بوروڭغی ئیدییاللر ومقصدلرنی اۇنۇتقان کویگه، آولده یه‌شه‌رگه وشول طۇرمشنی

دوام ایتدروركه‌می، ئه‌لله یاکادن تریلوب، شول الکی ئیدیاللر آرطندن کیته‌رگه وفاضلنك‌سویلگانی‌حیات، طارتش‌واش میدانینه باروب کروركه‌می؟

درامادە اشنك خصوصیتی ـ درامادەغی اش ئوزلمەو هم برلك بلەن ممتاز بولورغه تییش. حرکتنك ئوزولمه‌وی، واقعه‌نك باشدن آزاقغه حدلی اش بلەن جەیلوون واشنك تحکیه‌گه ئه‌یلنمەون تلی، یوقسه، دراما ئه‌پوصقه ئه‌وریلوب کیته‌چك. اشنك برلگی، درامادەغی ئیدییه‌نك برگنه بولوویندن کیلەدر، که اشکه قاطشقان شخصلرنك بارلق عمللری شول ئیدییه‌دن طوسو-نلرو آلرنك اشلری شول‌اوق بر ئیدییه‌نك کیگه‌یوو به‌یلووینه‌خدمت‌ایتسونلر.

مثلا: ع. اسحاقینك «آلدم بیردم» دراماسینك توب ئیدییه‌سی ـ سویو. اثرده‌گی همه شخصلرنك اشلری شوشی ئیدییه‌دن طووا. عالیه‌نك ابراهیمنی سویووی سببلی بو ایکیسی وصادق بر یاقده، خلیل، احمدی، عریفه وباشقه خاتونلر بر یاقده بولغانی حالده، کوره‌ش باشلانا. بو سویو عالیه‌نی ابراهیم بلەن تونِنه کوروشدره و ایکی آراده «آلدم بیردم» یاصاتا؛ بو سویو عریفه بلەن احمدینی ئه‌لله نیندی قباحت چاره‌لرغه تشبث ایته‌رگه و ئه‌لله نیندی جیره‌نچ اشلرگه مرتکب بولورغه مجبور ایته؛ بو سویو شاکرف عائله‌سنده‌گی آقساق خاتونلرنی ئه‌لله نیندی کولکو و آیانچ حاللرگه توشوره؛ بو سویو عالیه‌نی بیکله‌نگان بیرندن ته‌ره‌زه واطروب، «مین رضا توکل، مین باشقه‌نك نکاحلیسی!» دیب ئه‌یتدروركه ملالر وقودالر مجلسینه چغارا، آتا آناسی ئویندن قاچوب مرفوعه ـ ابراهیملر ئویینه کیته‌رگه کوچلی. بو سویو آکا، ابراهیمغه و آناسینه زور موفقیت و بخت طودرا. دیمك بو اثرده اش، برلك بلەن ممتاز بولا.

باش شخص یا که‌درامانك قهرمانی ـ گرچه‌واقعه‌ده‌قاتشقان شخصلرنك بارسی‌ده درامانك توب‌ئیدییه‌سن کیگه‌یتوگه خدمت‌ایتسه‌لرده، شول‌ئیدییه‌نك باش تعبیرچیسی، عادتده، برگنه شخص بولا، که درامانك قهرمانی دیب‌یورتوله، کوب وقتده دراما اثری شول قهرماننك اسمی بلەن آتالا. («معلم»، «بختسز یگت»، «بانکروت» و باشقه‌لر).

درامانك ادبی فورماسی ـ درامانك جانی اشدن، درامادەغی اش،

کۈرەشدن عبارت بولغاچ، کۈرەش، البتە، قەرمانلر آراسندە بەرلشونی و فکر آلشونی تلی، بەس، درامانڭ ایلڭ طبیعی فورماسی ـ «دیالوغ» یعنی سۈیلەشو بولوب چقا.

درامادە دیالوغنڭ اهمیتی وآنڭ خاصەسی ـ دیالوغ قەرمانلرنـڭ کۈرەشولرینە یولداش بولوب، بزگە آلرنڭ مقصدلرن، اوی، طۈیغۈ و ـ تلەکلرن کورسەتە، ـ قسقەسی: دیالوغدە قەرمانلرنڭ اچکی دنیالری بۈتۈنلەی آچلا. شول سببلی دیالوغ، جانلی مصاحبەنڭ خاصەلری بلەن، یعنی طبیعیلك و ایرکنلك بلەن ممتاز بولورغە تییش. شونڭ بلەن برگە، هر بر قەرماننڭ سوزی آنڭ خاراکتیرینە، آچلو درجەسینە و جماعتدە طۈتقان موقعینەمناسب بولسۈن.

درامادە مانالوغ وآنڭ اهمیتی ـ گرچە دیالوغ قەرمانلرنـڭ حالت روحیەلرن آچوب بیرسەدە، بعض وقتدە قەرمان اوزینڭ اشلرندە یولباشچی بولغان نیّت و تلەکلرن بر بر سببدن، باشقە کشیلر آلدیندە آچارغە تلەمی، یاکە آچا آلمی. مونە شوندی حاللردە دراماغە «مانالوغ» یعنی قەرماننڭاوز اوزینە، یعنی یاپا ـ یالغز سویلەنووی کرتلە. مثلا «ع، کمالنڭ» «بختسز یگت» ندە ۵ نچی پەردە دە کمالینڭ مانالوغی وآقتق مجلسدەذا کرنڭمانالوغی، «معلم» نڭ آزاغندە صالحنڭ مانالوغی کبی.

درامانڭ تۈزۈلشی ـ دراما، عادتدە، قەرمانلرنی اوڭایسز حالـگە تۈشۈرگان و آلرنی کۈرەشکە مجبور ایتکان بر واقعەنی تصویر بلەن باشلانا. کۈرەشکە سبب بولغان واقعە ـ «درامانڭ بەیلەنشی» دیب، مانعەلر بلەن کۈرەشۈرگە مجبور بولغان قەرماننڭ اوڭایسز حالی «قەرماننڭ موقعی» دیب، قەرماننڭ بر برسینەقارشی بولغان ایکی آرزوسندن طوغان موقعی «ایکیلەنو» (۱) دیب آتالا. بر باشلانوب کیتکان کۈرەش هر تۈرلی احوال سببلی ئەکرن، ئەکرن قانلاولانا و چۈبالا بارا. درامادەغی کۈرەشنڭ شولای چوبالووی ـ «اینتریغە» دیب یورتلە. اینتریغە سببلی قەرمانلرنڭ موقعلرندە پیدابولغان اوزگەرش «آلماشنو» دیب آتالا. جەیلگان کۈرەش برەر تۈرلی نتیجەبلەن

(۱) Коллизія دیبدە یورتلە.

بته: کۉرەشنڭ نتیجەسی یا که عاقبتی - «درامانڭ سوتلشی» دیب، سوتلش، قهرمانننڭ هلاکتی بلەن یولداش بولسه، «کاتاصتروفا» دیب آتالا.

درامانڭ توزولشندەگی کیسەکلر — هر بر دراما اثری کیسەکلرگه بولینه‌که، بولر «آقت» یا که «پەردە» دیب آتالالر. هر یر پەردەکۉرەشنڭ بر تۉ گەل وقتن کورسەتۉرگه تییش. پەردەلرنڭ صانی، بۉتۉن اثردە تصویر ایتلەچك کۉرەش وقتلرینڭ صاننچه بولا. درامانی، عادتدە، بەیلەنش، اشنڭ جەیلووی و سوتلش‌نی کوزدە طۉتۉب، اۉچ پەردەگه بولەلر. اما مندرجەسی قاتلاولی بولغان اثرلر بیش پەردەگه بولینەلر. درامادە بیش پەردەدن آرتوغی رخصت ایتلمی.

درامادەحرکت (اش) صحنەلر یا که کور نشلرگه بولینه، که‌اوینا وچیلردن بعضلرینڭ صحنەگه کیلو و کیتولری بلەن چیکلەنه. هر بر پەردەدە وبۉتۉن اثردە کور نشلرنڭ صانی تۉرلیچه بولا.

قای چاقدە دراما، پەردەلرگه بولینودن باشقه، کارتینالرغەدە بولینه. بو - بر اولك وقتدە تۉرلی اورۉنلردە بولغان اشلرنی کورسەتۉرگه حاجت تۉشکانده اشلەنه. یەنه، قایو بر تمثیلی اثرلرنڭ باشینه «پرالوغ» اۉستەلە. پرالوغ - درامادە تصویر ایتلگان کۉرەشنڭ باشلانوویندن کوب الك بولغان واقعەلرنی تصویر اینکان صحنەلر دیمکدر. هم قای چاقدە اثرنڭ آزاغینه „ئەپیلوغ" قوشۉلا. ئەپیلوغ - درامادە تصویر ایتلگان کۉرەشدن صوڭ قهرمانلرنڭ یازمشی‌نی بولغانن کورسەتکان صحنەلردر.

„آلدم بیردم" نڭ برنچی پەردەسی پرالوغدن باشقه بر نەرسه توگل، چونکه اول کۉرەشکه سبب بولغان چن سببنی کورسەتمی، بلکه کۉرەش ۲نچی پەردەدە بولغان تونگی کورۉشو و „آلدم بیردم" یاصاشودن صوڭ باشلانا. ع. کمالنڭ „اویناش" ندەغی سروی‌جمالنڭ یازمشن کورسەتکان «آقتق منظرەسی» ئەپیلوغدر.

درامانی صحنەغه قویونڭ کیرەکلگی - درامانڭ حقیقتی - انسان طۉرمشندەغی واقعەنی شول واقعەگه قاتنشقان شخصلر آرقیلی گەودەلەندرۉب کورسەتودن عبارت بولغاچ، البته، آنی صحنەغه قویارغه حاجت تۉشه.

«دراما شعری، صحنه هنریندن باشقه تمام توگل. بر شخصنی تیشنچه آڭلار اوچون، آنڭ نیچك اش قیلغانلغن، سویله‌گان و طویغانلرن بلوگنه یتمی، بلکه شولرنی کورو وایشتوده کیره‌ك» (۱). شاعر، تمثیلی اثرنی ایجاد ایتکانده‌اوك مونی کوزده‌طوتا و صحنه‌ده گه‌وده‌له‌ندروب کورسه‌تورلك نه‌رسه‌لرنڭ همه‌سن توشوروب قالدرا. دراماده بز، کوره‌ش بولغان اورونڭ اسباب و جهازلری، قهرمانلرنڭ قیافتلری، طاوش اوزگه‌رشلری، املر و ته‌ن حرکتلری کبك، قهرمانلرنڭ احوال روحیه‌لرن بلدرگان طشقی علامتلر حقنده عمومی سوز و تنبیه‌لرگنه کوره‌مز. دراما اثرن اوقوغانده هر کم شوشی نه‌رسه‌لرنی تخیل کوچی بله‌ن ادا قیلورغه تییش، لکن موڭا بار کشی‌ده مستعد توگل شول.

دراما صحنه‌گه قویولغانده، آنڭ بوتون مندرجه‌سی، تقریبا، مؤلفنڭ اوزینڭ تله‌گانی روشچه، کورونکلی صورتلر و کارتینالرده گه‌وده‌له‌ندرله؛ بو گه‌وده‌له‌ندرو «دیکاراتسیا» (۲) و جهازلر یارده‌می بله‌ن میدانغه کیله. اویناوچیلر (آرتیست یاکه آقتیورلر) اوزلرینڭ طشقی قیافتلرن شاعر ایجاد ایتکان صورتلرگه موافق توزیلر. بو - کییم وگریم (یوز و باشنی‌تورلی قیافتکه اوزگه‌رتو) آرقاسنده بولا.

آرتیستلر، دراماده تصویر ایتلگان واقعه‌گه چنلاب قاتشقان کشیلر کبك قیلانغانلقلریندن، بزنڭ کوز آلدیمزده واقعه‌نی باشندن آخرینه‌چه آپ آچق کورسه‌ته‌لر: زور اشلر، یاکه واق و ئه‌شه‌کی اشلر اجرا قیلالر. هم شول چاقده طاوشلری (دیکلاماتسیه)، املری و ته‌ن حرکتلری (میمیکا) بله‌ن، قهرمانلرنڭ شول اشلرگه مناسب احوال روحیه‌لرن تعبیر ایته‌لر. بولرنڭ همه‌سی، قاراوچیغه بیك نق تأثیر ایته. صحنه‌گه قاراغان کشی گویا، قهر - مانلرنڭ چنلاب محنت چیگولرن کوره، آلرنڭ طویغولریندن اوزی‌ده متأثر بولا. قورقنچلیسندن جانی سیسکه‌نوب کیته، یاکه طیپلا آلمیچه، کوله و یوزینه شادلق علامتلری چغا - قسقه‌سی، قاراوچی شونده وقتچه، بوتونله‌ی قهرمانلرنڭ منفعت و آرزولری بله‌ن یه‌شه‌ب طورا.

---

(۱) روس منقدی بیلینسکی سوزی. (۲) دراما اثرینڭ مندرجه‌سینه مناسب روشده کینه‌درگه ترسیم ایتلگان تورلی ئه‌یبرلر: بولمه استینالری، ئویلر، اورمانلر، کوك و باشقه‌لر.

صحنه اویونلرینىڭ اهمیتی ـ صحنه اویونلری، انساننىڭ روحینه بیك نق تأثیر ایتکانلریندن، آلر خلقده حقیقت و ایزگیلك ئیدییالینه میل اینونی اویاتوچی چاره‌لرنىڭ ایك شه‌بیدر؛ مدنی خلقلرنىڭ همه‌سنده تیاتر گوزه‌ل اخلاق اویرەنه طورغان خلق مکتبی صانالا.

لکن شونیسی‌ده بار: صحنه‌گه ناچار اثرلر قویولسه، بو ـ خلقنی بوزا، قاراوچیلرده یامان تله‌کلرنی اویاتوب، عیب اشلرگه قزقدرا وشولای ایتوب، اخلاقنی خراب ایته.

تیاتر بناسی —— دراما اویونلری کورسه‌تلور یورط «تیاتر» دیب آتالا. تیاتر باشلیچه ایکی ئولوشکه بولینه: صحنه وتماشا زالی. صحنه —— زال ئیده‌ننده‌ن یوغاریراق طورغان بر میدانچقدر. صحنه‌نىڭ اوچ یاغندن یان دیکراتسیه‌لر کیته، یوغاریده دیکراتسیه‌گه تعلقلی توبه. صحنه، تماشا زالندن په‌رده بلەن آیرلا؛ بو په‌رده اویون باشلانور آلدیندن کوته‌ریله؛ آقتلر بتو بلەن توشوزله. صحنه‌نىڭ زالغه قاراغان چیتی «رامپا» دیب یورته‌، رامپانىڭ اورتا ییرینده «صوفلیور» (اویناوچیلرغه کتابدن اوقوب طوروچی کشی) قووشی اورناشدرلا. تماشا زالی، عادتده، اوزونچه‌راق یارتی دائره شکلنده بولوب، «پارتیر» دیب آتالا. «پارتیر»نىڭ صحنه‌غه یاقن ییری آزراق بولینوب، شونده موزیقا آرکیستری اورونلاشا. پارتیرنىڭ استینالری بویونچه، ئیده‌نگه موازی اولاراق، برنیچه رەت لوژه‌لر هم گاللیرییالر تزله.

درامانىڭ تورلری وآلرنىڭ کیگه‌یو تاریخی.

حاضرگی زمانده دراما باشلیچه اوچ تورگه بولینه: ۱) تراگیدییا، ۲) کامیدییا، ۳) طار معناسی بلەن دراما.

1) تراگیدییا.

عادی کشیلردن خارا کتیرینىڭ نقلغی، اراده‌سینىڭ بیرکلـگی وتله‌کلرینىڭ زورلغی بلەن آیرلغان قهرماننىڭ غایت کوچلی، لکن طاقتدن طش کوره‌شوون، روحانی آزابلرن وهلاکتن تصویر اینکان دراما اثری «تراگیدییا» دیب آتالا. انگلیز دراماتورغی (۱) شیکسپیرنىڭ (۲) «ماکبه‌ت»، «آته‌للو»،

---

(۱) دراما یازوچی محرر. (۲) ۋیلیام شیکسپیر ۱۵٦٤ ده طووب، ۱٦۱٦ ده وفات؛ اثرلری مدنی تللرنىڭ همه‌سینه ترجمه ایتلـگان.

"قارول لیر"، "هاملت" دیگان اثرلری وروس محرری پوشکین‌نڭ "باریس غودونوف" (۱) آدلی اثری برر تراگیدیادرلر.

تراگیدیانی باشقه دراما تورلریندن آیرا طورغان توب خاصه‌لری اوشبولر:

۱) تراگیدیاده باش قهرماننڭ خاراکتیری - تراگیدیانڭ قهرمانی هر وقت عادتدن طش روحانی قوه‌لر: تیرن عقل، نق طبیعت، زور تله‌کلر، تره‌می طورغان اراده بلن ممتاز بولورغه تیش. شیکسپیرنڭ قهرمانلری وپوشکین‌نڭ باریس غودونوفی ئه‌نه شول خاصه‌لر بلن آیرلالر. موندی صفتلر بلن آیرلغان قهرمانلر واقعی طورمشده سیره‌ك اوچراغانلقلریندن، تراگیدیا، کوبره‌ك وقتده، اوزینڭ مندرجه‌سن بورونغی طورمشدن (تاریخدن) آلا.

۲) تراگیدیاده کوره‌شنڭ خاراکتیری.-تراگیدیانڭ باش قهرمانلری نق طبیعت، تره‌می طورغان اراده بلن آیرلغانلقلرندن، اوز تله‌کلرن قولغه توشورورگه ایسر، کیتکچ غیرت بلن یوریلر، جیڭلمه‌س مانعه‌لر بلن فداکارانه کوره‌شه‌لر و شول کوره‌شده طبیعت انسانیه‌نڭ بوتون روحانی بایلغن کورسه‌ته‌لر، که تراگیدیانڭ توب مقصدی ده اوشبو صوڭغیسندن عبارتدر.

۳) تراگیدیانڭ سوڭلشی.-تراگیدیا، قهرمانلرنڭ جیڭلمه‌س مانعه‌لر بلن کوره‌شولری سببلی، عادتده، باش قهرمانلرنڭ هلاکتی، یعنی کاتاستروفا بلن تمام بولا. مثلا: شیکسپیرنڭ "ماکبه‌ت"، "آته‌للو"، "قارول لیر" تراگیدیالری و "باریس غودونوف" کاتاستروفا بلن بته.

٤) تراگیدیانڭ اویاتقانی طویغولر و آنڭ انسانغه تأثیری — تراگیدیا، قاراوچیغه بیك نق تأثیر ایته، ایڭ عالی ئه‌ستیکا لذتی بیره و اخلاقی یاقدن‌ده ایڭ فایدالی تأثیر کورسه‌ته.

کوچلی طبیعتنڭ جیڭلمه‌س مانعه‌لر بلن اولغ و عجیب کوره‌شووی، بو کوره‌شدن طوغان محنت و آزابلر، نهایت، قهرماننڭ هلاکتی-اوشبولرنڭ همه‌سی قاراوچیده قورقو طویغوسی اویاتا. بز، زور تله‌کلر آرتندن یوروب، جنایتدن جنایتکه مرتکب بولغان و بر نیچه تورلی بلالر و بختسزلکلرگه

(۱) س. رحمانقلی طرفندن تاتارچه‌غه ترجمه ایتلدی.

دوچار بولغان و آخرده هلا کتکه توشکان قهرماننی (مثلا ماکبهت‌نی) قورقو طویغوسی بلهن ئزهرلیمز.

تراگیدییاده قهرماننك آزابلانووی بزده قزغانو حسی قوزغاتا. انسان، عموما، هربر جانلی مخلوقنك آزابلانوودن متأثر بولورغه و آنی قزغانورغه مستعد؛ تراگیدییا ایسه، عالی طبیعتلی انسان شخصینك آزابلانو کارتیناسن کوز آلدینه کیتروب قویا. بو کارتیناده کوروله، که: انسان جماعت، احوال یا که اوز اوزی بلهن کورهشو یولنده قاتی آزابـلانا و محنت چیگه. حتی قهرماننك جنایت آرتندن یوزگان چاقده‌غی آزابلانولری‌ده بزده قزغانو طویغوسن اویاتالر، چونکه قهرماننك جنایتدن الـکگی روحانی (اوز اوزی‌بلهن) کورهشی سببلی بولغان آزابلانولری آنك عیبن بر آز جیگلهیته، و اخلاق قانونلری‌ده آنی آلای مرحمتسز رهوشده موآخذه ایتـه آلمیلر. تراگیدییا قهرمانلرینك آزابلانولری، کوبرهك وقتده، انساننك توزم اولچهوندن آرتوب کیته‌ده، قاراو چیلرنك کوزلرندن، ایرکسز، یهش چغارا. تراگیدییا، یورهکنك شوشی یاخشی خاصهسن اویاتوب، بزده باشقه‌لرنی سویو طویغوسن اوسدره، بزنی ایزگیرهك، یاقنلرمزنك محنتلرن سیزگچرهك ایتوب ییبهره. تراگیدییاده‌غی کورهشنی تماشا وقتنده، بز قورقو و قزغانو طویغوسی بلهنگنه قالمیچه، قهرماننك بری آرتندن بری کیلگان محنت و بختسزلکلرگه بیرشمیچه و تترهمیچه مقاومت ایتکان کوچلی و عالی طبیعتی بزده فوق‌العاده عجبلهنو طویغوسی ده اویاتا. الوغ طبیعتنك زور اشلرن تماشا ایتو—قاراوچیغه ایك عالی ئهستیکا لذتی بیره، آنی مشغول ایته، روحن کوتهره و یورگینه غیرت و همت جیلی ئوره.

تراگیدییانك تاریخی.— تراگیدییا باشده گریکلرده کوزکونی اشلهنه طورغان بر دینی شعائردن عبارت بولغان؛ بارا، بارا شاعرلر آنی قهرمانلر (الوغ کشیلر) طورمشینه‌ده تطبیق ایتوب رهتلی باشلاغانلر. گریکلرده صنعتکارانه تراگیدییالر یازغان محررلر «ئهسخیل»، «صافوقل» و «ئهوْرپپید» در (۱).

(۱) Эсхилъ نـك (میلاددن ۵۲۵ یل الك طوغان) ۷۰ لهب تراگیدییاسندن باری ییدیسی صاقلانغان. Софоклъ نكده (میلاددن الك ٤۹۸ تیرهارنده طوغان) ۱۰۰ لهب تراگیدییاسندن ییدسیگنه ایسهن قالغان؛ «ئهدیب پادشاه» دیگان تراگیدییاسی صحنه‌دن هامان توشمی. Эврипидъ نك (میلاددن ٤۸۰ تیرهلرنده طوغان) ۱۸ تراگیدییاسی صاقلانغان.

ساخته ـ قلاسیسیزم تراگیدییاسی ــ یاوروپا خلقلرنده ئەپوص و لیریکاغه دائر ساخته ـ قلاسیسیزم نظریەلری بلەن برگه، دراما اوچوٗن ده شوندی اوق نظریەلر چقدی. بولرنی ده، گریك دراما اثرلرن تیکشرگاندن صوڭ، شول اوق „بوالو" توزوٗب چغاردی. ساخته ـ قلاسیسیزم تراگیدیاسینڭ نظریەلرندن مقصده ئەپوص و لیریکا نظریەلرندن بولغان مقصدنڭ اوزی، یعنی مونده‌ده گریك تراگیدیالرینڭ همه خصوصیتلری رعایه ایتلوٗرگه تییش ایدی. شونلقدن، ساخته ــ قلاسیسیزم تراگیدیالری موٗنه اوشبو خاصەلر بلەن ممتاز بولا ایدی:

آ) تراگیدیانڭ مندرجەسی، کوبرەك وقنده، یوٗروٗنغی خلقلرنڭ اساـ طیر یاکه قهرمان ئەپوٗصندن یاکه قرون اولی تاریخندن آلنسون، چوٗنکه گریك تراگیدیاسی اوز مندرجەسن، باشلیچه، اساطیر و قهرمان روایتلرندن آلغان.

ب) تراگیدیانڭ قهرمانلری جماعتده زور اوروٗن طوٗتقان ذاتلرغنه: زور تلەکلر بلەن ممتاز بولغان پادشاهلر و قوماندانلرغنه بولسون، چونکه گریك تراگیدیاسنده قهرمانلر ــ معبودلر ویارتی معبودلردر.

پ) تراگیدیاده کامیدیا (کوٗلکوٗ) عنصری بولماسقه تییش، چونکه گریك تراگیدیاسنده موڭا رخصت ایتلمی.

ج) تراگیدیاده اوروٗن، وقت و حرکتنڭ بر بولووی لازم، چونکه بولر گریك تراگیدیاسنده شولای.

چ) تراگیدیا، قانلی سوتلش بلەن تماملانسوٗن هم بیش پەردەگنه بولسون. بو نظریەلرنی رعایه ایتو آرقاسنده، ساخته ــ قلاسیسیزم تراگیدیالرنده، پوئەمالردەغی شیکللی اوك، گریك تراگیدیاسینڭ طشقی خاصەلری طا ــ بلسەده، آلرده بولرنڭ اچکی کمالتلری طابلمی؛ کیرسنچه، گریك تراگیدـ یاسینه صوقر ایەرو ــ تنگیلرده زور، زور کیمچیلکلر چغوغه سبب بولغان؛ چونکه گریك تراگیدیاسندەغی، گریك طوٗرمشی و اعتقاداتندن اشلەنوٗب چققان خصوصیتلرنی خریستیان بولغان یاوروپا خلقلرینڭ تراگیدیاسینه قصدرو یوٗتوٗنلەی اوروٗنسز بر اشدر.

ساخته‌ـقلاسیسیزم تراگیدیاسینڭ ایڭ شه‌ب کشیلری فرانسوزلرده «قورنه‌ل» (۱۶۰۶-۱۶۸٤)، راسین (۱۶۳۹-۱۶۹۹) هم ۋولته‌ر (۱۶۹٤-۱۷۷۸)؛ روسلرده سوماروکف (۱۷۱۸-۷۷)، کنه‌ژنین (۱۷٤۲-۹۱)، هم «اوزیرف» در (۱۷۷۰-۱۸۱۶).

یاڭا زمان تراگیدیاسی.

یاڭا زمان تراگیدیاسینه نیگز صالوچی — XVI نچی عصرنڭ صوڭغی پارتیسی XVII عصرنڭ أوّلـگی چیریگنده یه‌شه‌گان انگلیز الوغ محرری ۋیلیام‌شیکسپیر در. اول، تراگیدیانڭ تۆزۆلشنده قصنقی ساخته‌ـقلاسیسیزم نظریه‌لرن طۆتماغانی هم ایڭ شه‌ب گریك محررلرینڭ اثرلرن بیك یاقشی آڭلاغانی حالده، اوز تراگیدیالرینده، گریك تراگیدیالرینڭ بۆتۆن صنعتکارانه کمالتلرن بیرله‌شدردی، لکن بورونغی گریکلرنڭ ملی اعتقاد وطۆرمشلرندن طوغان خصوصیتلرگه اصلا التفات ایتمه‌دی. یه‌نه، اول، گریك تراگیدیالرنده تۆگه‌لله‌نوب جیتمه‌گان نه‌رسه‌لرنی جه‌یده‌ی وتۆگه‌لله‌دی ومونڭ آرقاسنده تراگیدیانی شوندی کمالنگه ایرشدردی، که اول شوندن یوغاریغه ئه‌لی‌ده کوته‌رلگانی یوق.

شیکسپیر اثرلری — خارا کتیرلرنی تصویرنڭ صنعتکارانه‌لغی، انساننڭ اچکی دنیاسن (روحن) آڭلاونڭ تیره‌نلگی، طۆرمشنی تصویرنڭ طوغریلغی بله‌ن بزنی طاڭ قالدرالر. شول درجه‌ده، که آنڭ اثرلرنده انسان اوزینڭ یاقشی ویامان یاقلری بله‌ن کۆزگۆده‌گی شیکللی آپ آچق انعکاس ایتۆب طـۆرا.

یاوروپانڭ بوته‌ن خلقلرنده شیکسپیر تراگیدیالری روحنده‌غی تراگیدیالر XVIII نچی عصر آزاغنده‌غنه پیدا بولدی، چونکه شول وقتده‌غنه شیکسپیر اثرلرن آڭلی، تقدیر ایته وتیکشره باشلادیلر.

2) کامیدیا.

«کامیدیا» دیب، شوندی دراما اثری آتالا، که آنده‌غی واق واهمیتسز، کوبره‌ك وقتده، کیمچیلکلی قه‌رمانلر، واق — تۆیه‌ك، قای چاقده بۆتۆنله‌ی

موهوم مانعه‌لر بله‌ن کۉره‌شه‌لر، اوزلرینڭ شوندی معناسز کۉره‌شلری بله‌ن تماشا ایتوچیلرده بعض وقت نفرت بلان، قای برده تأسف وکیفسزله‌نو بله‌ن قاطش کۉلکۉ قوزغاتالر. ع. اسحاقینڭ «قیامت» و «جمعیت» آدلی اثرلری بو قبیلدن.

کامیدیا، قهرمانلرینڭ وآنده‌غی کۉره‌شنڭ خارا کتیری، هم آنڭ اویانغانی طۉیغۉلرنڭ خاراکتیری اعتباری بله‌ن تراگیدیاگه قابما-قارشی طۉرا.

آ) کامیدیا قهرمانلری — تراگیدیانڭ قهرمانلری‌نینه‌کم بز یوغاریده کوردك-، روحانی قوّه‌لرینڭ بایلغی، یعنی تتره‌می طۉرغان اراده، زور مقصدلر بله‌ن ممتاز ذاتلر بولا؛ کامیدیانڭ قهرمانلری ایسه، واق طبیعتلی وبوش جانلی ئه‌ده‌مچکلردر. «قیامت» و«جمعیت» نڭ قهرمانلری همه‌سی شوندی شخصلر.

ب) کامیدیا قهرمانلرینڭ کۉره‌شی - تراگیدیا قهرمانلری زور مقصدلر آرتندن یۉرۉب، جیکلمه‌س مانعه‌لر بله‌ن یگتلرچه کۉره‌شه‌لر وشول کۉره‌شده اوزطبیعتلرینڭ بۉتۉن بایلغن کورسه‌ته‌لر. اما کامیدیا قهرمانلری، واق، کوبره‌ك وقتده معناسز واخلاقده خلاف مقصدلرنی کوزده طۉتۉب، اهمیتسز، قای چاقده بۉتۉنله‌ی موهوم مانعه‌لر بله‌ن کۉره‌شه‌لر وشول معناسز کۉره‌شلری بله‌ن اوز خارا کتیرلرینڭ یاراقسز جهتلرن: اوزلرینڭ قصور، آداشو و عیبلرن آچوب بیره‌لر. «جمعیت» کامیدیاسنده شریف بای بله‌ن صالحدن باشقه شخصلرنڭ همه‌سینڭ تله‌کلری واق و ناچار تله‌کلر: موسی‌میرزا «اوزن بیك‌دینلی کورسه‌تۉرگه طرشوب، همه کشیگه یارارغه تله‌ب» ریالانوب اوزینڭ تاتار آراسنده موقعن کوته‌رۉرگه طریشا. حضرت، ملا، مؤذن و خلفه‌لر تیك اوزلرینڭ کسه، قارن و حصوللرنغنه کوزده طۉتالر؛ جمال قۉدا دین وکمالت ایسکیلکده و «بدوام» ده‌غنه دیب بلگانلگندن، بۉتۉن جانی و یۉره‌گی بله‌ن ایسکی طۉرمشنڭ قالوون تلی و یاڭالقدن قورقا. مونه بولرنڭ همه‌سی، شریف باینڭ تله‌وی‌بوینچه آچلاچق جمعیتدن قورقالر، آنده ئه‌لله نیندی خوف-خطرلر، میسیونیرلقلر، روسلقلر، کریستلر وچوقندرولر کوره‌لر؛ شونلقدن آلر آنی بولدرماسقه، بولغانده‌ده تمام اوزلرینڭ فکر

و ئیدییه‌لرینه مطابق روشده بولدرورغه طرشالر، جمعیتنی آچارغه‌طرشوچی شریف بای، صالح و باشقه یه‌شلر بله‌ن کوره‌شه‌لر. جمال قودا و باشقه‌لر بو جمعیتنك اوصتافینه (نظامنامه‌سینه) ئه‌لله نیندی معناسز اعتراضلر قیلالر، آنی کولنچ عباره‌لر بله‌ن اوزگه‌رتدره‌لر. صوڭندن آلر تله‌گانچه نظامنامه توزولوب بته‌ده، قول قویارغه باشلیلر. قول قوبو جمال قوداغه ییتکاچ، اول نظامنامه یازلغان کاغدنی لامپا یاقتیسینه طوتوب قـاری‌ده، آنده‌غی گیربنی (قوش صورتن) کوره. شوندن صوڭ بوتون خلق قورقوغه توشوب، قول قویودن طارتنالر، قویغان قوللرن قایتاروب آلاچقلرن بلدره‌لر و اوصتافنی یرتوب ارغتالر...

«قیامت» کامیدبیاسنده: احمد اسملی کیمیاگه دردلی و ایسکیلـکـکه دشمان بر یگت کوکه‌یگه «لا اله الا الله محمد رسول الله، ایها الناس، توبوا الی الله واعلموا ان الساعة لاتیة قریب» دیب یازغان‌ده طاوق اویاسینه‌قویغان. طاوق قطاقلاب توشو بله‌ن اول کوکه‌یىنی کوچر بله‌ن دوورنیك اوز بایلری شاهی بزدانغه آلوب کره‌لر. بو عجیب کوکه‌ی باینك دقتن جلب ایته؛ خاتونی‌ده موندن حیران بولا، کوکه‌ی حقنده حضرتلرگه، بایلرغه — معتبرانغه خبر بیرله، قاتون - قزغه‌ده خبر ایرشه. شاهی‌بزدان کیچه‌گنه حقلرن آشا-غان خدمتکارلری و طانشلری آلدنـده عفو اوتنه، بخیللك صوری وحقلرن آرتوغی بله‌ن تولی. خاتون - قزلر جیياوب کوکه‌یدن آورولرینه شفاتلیلر، آنی چایقاب، صوون‌اچه‌لر، ته‌نلرینه سورته‌لر، اوستابیکه آلدنده بربرسینه قارشی یاوزلق وگناهلرن اعتراف ایتشوب عفو اوتونشه‌لر. اوستابیکه کوکه‌ی بله‌ن دوالاوغه قارشی صدقه‌غه بله‌زکلر، یوزکلر و آقچه‌لر آلونی اونوتمی... حضرتلرده‌قیامت بولاچغینه اوشانوب، آنك‌وقتی - ساعتی، علامتلری (اشراط الساعة) حقنده مناظره ایتشه‌لر، حتی مقصددن‌ده چیتکه‌رەك کیتوب، عدم زمان، وجود زمان کبی نه‌رسه‌لرحقنده‌ده بحثله‌شوب آلالر. صوڭره‌حضرتلر وبایلر جییلوب بو قیامت خبرن اورصلرغه‌ده تبلیغ ایتو طوغریسنده سویله‌شه‌لر وقزو، قزو مذاکره ایته‌لر: کمگه مراجعت ایته‌رگه، اورصلرغه بو خبرنی کم آرقیلی ایرشدرورگه؟ «گالاوا» آرقیلیمی، ئه‌لله گوبیرناطور آرقیلیمی؟ گالاوا

بلەن گوبیرناطورغە دیلیغات ایتوب کملرنی ییبەرورگە و دیلیغاتلرغە نیندی تعلیمات بیرورگە؟ موندی بشارتنی ایشنکاندە، اورص خلقی البتە مسلمان بولاچق، آلار اسلام دینن قبول اینکاندە، آلارغە نیلر بلەن تکلیف ایتەرگە؟ بنای اسلام اوگرەتیلور. حیض ــ نفاسنی، استنجانی بردە قالدرورغە یارامی، حجاب مسألەسی‌دە بیك مهم. حضرتلر تیزدن قیامت بولاچغینە ایمان ایتسەلردە، تیرلەب ــ پشوب چەی اچونی، یاڭا چاپانلرنی ئەلەكدرونی بردە اونۇطمیلر. آطلر جیگلە، وکیللر گالاۋاغە بارورغە تمام ئەزرلەنوب بتەلر، شول آرادە احمددن خط کرتەلر: اول بو خطدە اشنكٔ چنن آچوب بیرە. بو چاقدە ملالر نیشلەرگە بلمی حیران بولوب، قالوب قالالر، نهایت، صدیق حضرت عقلن جیۇب، «آحمق سفطەنی کیتر موندە، کیتر دوڭغزنی، اوزم تعزیر قیلام کافرنی!» دیب غیرت اۇرۇب قچقرا.

پ) کامیدییانكٔ سوتلشی ــ واق طبیعتلرنكٔ اهمیتسز مانعەلر بلەن کۆرەشووی کامیدییا قەرمانلرن، البتە، تراگیدییادەغی شیکللی، جدی ومهم نتیجەلرگە آلوب بارمی؛ شونلقدن، کامیدییانكٔ صوڭندە هیچ بر وقتدە کاتاصتروفا بولمی. «جمعیت»نكٔ سوتلشی اوصتافنی برتۆب ارغتوب، آنی یازوچی بەش فکرلی صالحقە هجوم ایتوب آنی طوتمارغە تلەودن، «قیامت» نكٔ سوتلشی «قیامت» قوبارورغە سبب بولغان آچق فکرلی یگت احمدنكٔ خطن اوقوب مجلسدەگی ملالر و بایلرنكٔ حیران بولوب قالووی، صدیق حضرتنكٔ بارلۇردی بولوب، آچولانو وسوگنووندن عبارت.

کامیدییا اویاتقان طۇیغۇلر و آنكٔ مقصدی ــ قورقو، قزغانو وعجبلەنو طۇیغۇلری اویاتوچی تراگیدییا کورەشینكٔ خلافینە اولاراق، کامیدییا قەرمانلرینكٔ اوزلرن کۆلنچ حالگە تۆشۆرگان معناسز کۆرەشلری ـ تماشاچیلردە عمومی وطییلغیسز کۆلکۆ قوزغاتا. کیچەگنە تییشلی حقلرن‌دە بیرمەگان کشیلرگە، قیامت بولا دیب بلگانلگندن، بوگون ئەلله نیچە ئولۆش ایتوب واوزی ئەیتوب تولەوچی شاهی‌یزداندن ایرکسز کۆلەمز. قیامتنكٔ کۆنی، علامتلری حقندە مناظرە ایتوچی، قیامت بولاچغینە اۋشانا طوروب‌دە، غمسز روشدە چەی اچونی، یاڭا چاپانلر اۋچۆن طالاشونی، اوزلرینە تییشلی صدقەلر وزکاتلر حقندە ئەلیدن ئەلیگە سوز قیلونی اونوتماغان ملالردە بیك کۆلنچ.

احمدنڭ خطن اوقو بلەن تۆرلیسی تۆرلی اوروندە آبدراشوب وقاطوب ملالرنڭ، ایدەنگە قولی بلەن صوغا، صوغا سوگنگان صدیق حصرتنڭ حالندن تماشاچیلر، البتە، طیبلا آلمیچە کۆلەلر. «جمعیت» دەگی جمالقۆدانڭ قیلانشلری، ملا ومؤذنلرنڭ یوقدن قورقنوب اعتراض وبحثلر قوزغاتولری، صۆڭرە نادان ومتعصب ملالر وسوداگیرلرنڭ کاغزدەغی قۆش صورتندن ئەلله نیندی معنالر چغاروب، صالحقە هجوم ایتوب، آنی قینارغە تلەولری‌دە کۆلکۆ قوزغاتۆرلق منظرەلردر.

کامیدییا قوزغاتقان کۆلکۆ کوب وقتدە، اخلاق قانونلرن بوزوچیلرغە وجماعتکە ضرر کیتروچیلرگە قارشی نفرت بلەن، هم یەمسز وبوزوق منظرەلرنی کورودن حاصل بولغان کیفسزلەنو طۆیغۆسی بلەن قوشۆلا. یتمش یەشدە واوزی چیرلی بولغانی حالدە اونبیش یەشەرلك قز ئزلەوچی، آلورغە نیتلەنگان قزنڭ اون آلتی یەشلك بولوب چغووی سببلی ئەللەنیندی پامادا مسألەسی قوزغاتوب، دنیانڭ آستن ئوستکە کیتروچی، اوزی قوزغاتقان پامادا مسألەسنە (۱) اش آقچەغە کیلوب ییتکاندە خسیسلك کورسەتوچی صاران، آلچاق وشهوتپرست سلیم باینی تماشا ایتکاندە، البتە، بزدە آڭا قارشی نفرت طۆیغۆسی اویغانا. ایکی یۆزلی، یالغانچی، تۆرلی‌یالغان «ئەکیەتلر» سۆیلەب عوامنی آلداوچی، طمعلی وٯاشلکسز مفتاح حاجی‌غەدە نفرت ایتەبز؛ موندە ملالروسوداگیرلرنڭ پامادا حقندەغی محاکمە ومناظرەلری، آنی «فیدرف» دن‌دە صاتدرماو حقندەغی «تدبیر»لری، بوخصوصدە کامیسیەلر، جیۆلشلر قۆروب یورولری چنلاب‌دە بزنی کیفسزلەندرە واچەزنی پۆشدرالر.

کامیدییادە تراگیدییا عنصری - بعض کامیدییالردە کۆلنچ شخصلر شوندی حاللرگە قالالر، کە تماشاچیلر آلرنی، ایرکسز، قزغانالر وحاللرینە تأسف ایتەلر؛ شوندی دقیقەلـرنی تصویر ایتو بـلەن ایندی کامیدییاگە تراگیدیا عنصری کرگان بولا.

کامیدییانڭ مقصدی-کامیدییانڭ مقصدی‌دە باری بر-تراگیدیا مقصدی تۆسلی: تماشاچینڭ هربر معقول، ایزگی وماتورغە میلن قوزغاتوب، آنڭ

(۱) «پامادا مسألەسی» (ادریس باغدانف).

روحن یوغارلانودر. لکن کامیدییا بومقصدقه، تراگیدییا شیکللی طوغری یول (مثبت یول) بله‌ن ایلتمیچه، تیسکه‌ری یولدن ـ طۇرمشنك بوش ومعناسز یاغن تصویر ایتوب کورسه‌تو آرقیلی ایلته. یه‌مسز کورنشلرنی کۇلکۇگه چغاروب، هربر معناسز واخلاققه کیری نه‌رسه‌لرگه نفرتلرنی قوزغاتوب، کامیدییا بولرنك خلافینه، یعنی هربر معقول، ایزگی وماتورغه محبتنی اویاتا.

کامیدییانك تاریخی ـ کامیدییا بورونغی گریکلرده یاز کۇنی اشله‌نه طۇرغان بردینی مراسمدن عبارت ایدی. کۇز کۇنی یاصالا طۇرغان دینی مراسمدن تراگیدییا کیلۇب چققان کبی، شول یازغی مراسمدن ئه‌کرن، ئه‌کرن، شعری اثر بولو صفتیله کامیدییا اشله‌نوب چققان. بومراسمده اونکن واویۇن‌سوزلر ئه‌یتۇله‌وبوسوزلر بله‌ن واقعی شخصلرنك یاکُلش وکیمچیلکلری کورسه‌تله ایدی. زمانلر اوظو بله‌ن، شاعرلر کامیدییانك سیوژه‌تن (موضوعن) ده شول زمانده‌غی واقعی طۇرمشدن آلوب، معاصرلرینك ضعیف وکیمچیلکلی یاقلرن رحمسز وئه‌چی کۇلکۇگه دوچار ایته باشلادیلر. شول روشچه، کامیدییا گریکلرده چققان وقننده اوق، اوزینك مندرجه‌سی، قهرمانلرینك وآلرنك کۇره‌شولرینك خارا کتیری اعتباری بله‌ن، تراگیدییاگه قارشی طۇرا ایدی.

گریکلرده کامیدییانی اشله‌و یولنده طرشقان کشیلرنك ایك مشهورلری «ئه‌پیخرام» و «کراتین» در. کراتین زماننده‌ن باشلاب، آتنه شهرینده کامید-یبا، تراگیدییا اوینالا طۇرغان تیاترده اوینالا باشلادی. لکن گریکلرده ایك تالانتلی قومیق (۱) میلاددن بیش عصر الك یه‌شه‌گان وفیلسوف سقراطقه زمانداش بولغان «آریستوفان» در. مونك کامیدییالرینده‌ن بزنك زمانمزغه اونبری ایرشکان؛ ایك شه‌بلری «بۇلۇطلر» و «آطلیلر» اسملی کامیدییالردر.

ساخته ـ قلاسیسیزم کامیدییاسی.

یاوروپا خلقلرینده، ساخته قلاسیسیزم دورینده کامیدییا، تراگیدییا شیکللی اوك، اوزینك تۇزولشنده قسنقی نظریه‌لرغه بوی صۇنغانلغی سببلی،

(۱) کامیدییا یازوچی محرر.

صنعتکارانه کمالتلردن محروم بولا ایدی. ساخته ـ قلاسیسیزم کامیدیاسینك خصوصیتلری اوشبولر:

آ) بوکامیدیانك کشیلری، عادتده، ایکی گروهغه بولینه‌لر: یاقشیلر، یامانلر. مثلا روس محرری «فانۋیزین» نك „نیدرسل“ آدلی کامیدیاسنده „پراصتاکوف“، آنك قاتونی، میرافان، آنك معلملری و „اصکاتینین“ یامانلرغه قوشۇلالر؛ اما „اصتارادوم“، „پراۋدین“، میلون وصوفیه یاقشیلردن صانالالر. یه‌نه، ایکی آراده‌غی آیرمانی آچق کورسه‌تۆر اۆچۆن، یامانلرنك کیم‌چیلـکلرن کورسه‌توده مبالغه‌گه مرتکب بولۆنا، امایاقشیلرغه کیم‌چیلـکنك کوله‌گه‌سنگنه‌ده تۆشۆرمیچه، آلرنی مجسّم بر فضیلت ایتۆب کورسه‌تله؛ شولای، هر ایکی حالده، واقعی طۆرمشنی تصویرده طوغریلقدن بر چیتکه چغلا.

ب) شخصلر (خصوصاً یاقشیلری) خارا کتیرلرن اش وحرکتدن بیگره‌ك، سوزده، اۆزۆن ویالقدرغچ محاکمه‌لرده کورسه‌ته‌لر. کامیدیالرده‌اشکه‌قاطشمیچه، تیك محاکمه وفلسفه صاتوچی کشیلر «ره‌زه‌نیور» (۱) دیب آتالالر ایدی. طاغن، ساخته ـ قلاسیسیزم محررلرینده قهرماننك خارا کتیرینده‌غی تۆب صزقنی اسمنده اوك کورسه‌تو عادتی‌ده بار.

پ) کامیدیانك به‌یله‌نشی واینتریغه‌سی هر وقت محبتکه نیگزله‌نه ایدی.

ت) کامیدیانك سوتلشی هر وقت یاقشیلرغه مکافات، یامانلرغه جزا بله‌ن چیکله‌نه.

ج) ساخته ـ قلاسیسیزم کامیدیاسنده، تراگیدیاسنده‌غی کبك اوك، اورۆن، وقت وحرکتنك برلـگی رعایه ایتله. («نیدرسل» کامیدیاسنده بۆتۆن اش پراصتاکوفلر ئۆینده بولا، باشدن آخرینه قدر بر تەولك اچنده اشله‌نه.)

ساخته ـ قلاسیسیزم کامیدیاسی محررلرینك آلغی صفده طۆروچیلری فرانسوزلرده «مولیه‌ر» (XVII نچی عصر)، روسلرده «فانۋیزین» (۱۷٤٤ — ۱۷۸۲).

---

(۱) Резонеръ

یاڭا کامیدییا.

قسنقی ساختە- قلاسیسیزم نظریەلریندن کامیدییانی آزاد قیلوچیدە شیکسپیردر. یاڭا زمان کامیدییاسی شیکسپیردن باشلانا؛ بو کامیدییا، جماعتنڭ کیمچیلك وعیبلرن، شاعرنڭ ایجاد قیلغانی تیپلرنڭ کورەشولری آرقیلی تصویر ایتە. مثلا روس محرری گوگلنڭ „ریۆزور" («مفتش») آدلی اثری، بزدە ع. اسحاقینڭ „جمعیت" ی، ع. کمالنڭ „بانکروت" ی، ا. باغدانفنڭ „پامادا مسئلەسی" بو قبیلدن.

3) طار معناسی بلەن دراما.

طار معناسی بلەن دراما، آندەغی کۆرەشنڭ خاراکتیری هم قاراوچینڭ روحینە ایتکانی تأثیر یاغندن، تراگیدییا بلەن کامیدییا آراسندە بر اورون طۆتا.

دراما اسمی شوندی تمثیلی اثرلرگە بیرلە، کە آندە کیمچیلکلی وفضیلتلی ایەسی، نق طبیعتلی وضعیف خاراکتیرلی، قسقاسی: هر تۆرلی عادی کشیلرنڭ طۆرمش میدانندەغی زور هم واق مانعەلر بلەن کۆرەشولری تصویر ایتلە. شونلقدن، درامادە تراگیدییا عنصری بلەن کامیدییا عنصری آرالاش بارا وسوتلشدە بعضا کوڭللی وقای چاقدە کوڭلسز بولا. ع. اسحاقینڭ „اوچ خاتون برلەن طۆرمش"، „معلم"، „آلدم — بیردم" دیگان اثرلری، ع. کمالنڭ „بختسز یکت" ی کبی.

درامادە تراگیدییا عنصری - «آلدم - بیردم» درامادە باش قهرمان آچق ویاڭا فکرلی تۆسلی، لکن مستقل فکردن بوش وآومالی بر تاتار سوداگیرینڭ قزی عالیە. اول، آخرسی، یاڭا تاتار ادبیاتن اوقوغان. خصوصی صورتدە روسچەدە اوقی ایکان. آڭا اوز یاقنلریندن ابراهیم اسملی یگت یاخشی تأثیر ایتوب، کوزی آچلووینە سبب بولغان؛ دخی، بزدە انقلاب چۆرلریندە چققان «طاڭچیلر» ادبیاتی، گویا، آنی طارتشورغە اۆیرەتکان. شوشی صاناغانیمز نەرسەلر آرقاسندە اول، ایرك، اوزکچە اش قیلونڭ اهمیت ومعنالرندە آڭلاغان بولا. بەس اول ایرکی وئەدەم رەتلی طۆرمشقە آشقنا،

هر بر انسان اوغلینڭ فایدالانورغه‌تییشلی بولغانی‌حقوق ایه‌سی بولورغه تلی، هر بر کشینی اوزینه جلب ایتۇب طۇرغان چن بخنکه آنڭده نائل بولاسی کیله؛ آنڭ یه‌ش کوڭلی سعادت و محبت صۇری. مونه اول، زور بای قزی بولا طۇروب، اوزلربنده خدمت ایتوچی ابراهیمنی – یارلی، لکن اشلکلی، آچق فکرلی و بلملی ابراهیمنی سۇیه باشلی. عالیه‌نڭ مقصدلرینه ایرشو یولنده ایڭ الك ابراهیم مانعه بولۇب چغا: ابراهیم باشده آڭا محبت جوابی قایتارمی، آنی سۇیگانلگن بلدرمی. چونکه بو سۇیۇشودن عالیه‌نڭ باشینه کوب اوڭایسزلقلر طوواچغن، قیامتلر قوباچغن سیز ونۇب، اول آنڭ محبتن‌صوونديرورغه طریشا. لکن عالیه بو مانعه‌نی تیز جیڭه: کونلرنڭ برینده ابراهیمنی اوزی بله‌ن تۇننه باقچه‌ده کورۇشۇرگه مجبور ایتوب، آنڭ یۇره‌گن آچدرا و „آلدم – بیردم“ ده یاصاتدرا. اش مونڭ بله‌نگنه بتمی – عالیه‌نڭ مقصدینه یورو یولنده دخی زور مانعه‌لر چغا: آنڭ ابراهیمغه باروینه آناسی عریفه، آبزاسی احمدی و بر نیچه جینگه‌لری بۇتۇن غیرتلری بله‌ن قارشی طۇرالر؛ ابراهیمنی اشدن چغارو، عالیه‌نی آڭاردن بیزدرو اوچون تورلی کیلشسز تدبیر قیلالر وقباحت چاره‌لرگه یه‌بشه‌لر؛ مستقل فکرسز وآومالی خلیل باینی جیڭوب، قزنی کۇچله‌ب بوته‌ن کشیگه بیرمکچی، آشغچ ویه‌شرن طوی یاصامامقچی بولالر، آنی آیرم بر بولمه‌گه بیکله‌ب قویۇب، ایشیگن قاراوللاتالر.

عالیه بو مانعه‌لرنڭ همه‌سی بله‌ن فدا کارانه کۇره‌شه. بو کۇره‌ش یولنده بیك کوب محنت وآزابلر چیگه، لکن حالدن طایمی، آیاقدن یغلمی، بلکه اوزینڭ برنچی په‌رده آخرنده‌غی «طارطشام، طارطشام، آقتغینه قدر طارطشام» دیگان سوزن اورنینه جیتکره: بیکله‌نگان ییریندن ته‌ره‌زه واطۇب، ملالر وقۇدالر مجلسینه چغاده: „مین رضا توگل، مین باشقه‌نڭ نکاحلیسی!“ دیب اعلان قیلا؛ نهایت، آتا آناسی یورطندن قاچوب، مرفوعه – ابراهیملر یورطینه کیته. شول روشچه، نی‌حدلی محنت وآزابلر چیکسه‌ده، آلدینه چققان مانعه‌لر بله‌ن کوره‌شوب؛ آلرنی طاپتاب اوزارغه عالیه‌نڭ غیرتی ییتکان بولا؛ اول اوزینڭ مقصدینه ایریشه – سویگانینه قاویشا؛ صوڭره آتا آنالری‌ده بو اشکه کونه‌لر؛ بو بولی درامانڭ سوتلشی کوڭللی بولوب چغا.

شول روشچه، درامانڭ تیره‌ن ویاقشی‌اوق کوچلی طبیعتلی قهرمانلرینڭ

خاراکتیری، آلرنڭ زور مانعه‌لر بلەن کورەشولری، آزابلانولری، بولرنڭ اویاتقانی قزغانو طوٖیغوٖسی همەسی درامانی تراگیدیا بلەن یاقنلاشدرا؛ شولای بولسه هم، کورەمزکه، درامانڭ قهرمانلری. تراگیدیادەغی کبك، آلای مسنثنا واوظوب چققان کشیلر توگل. آلرنڭ کورەشلری بزنی، تراگیدیا قهرمانلرینڭ کوٖرەشلری کبك حیران قالدرمی؛ قهرمانلرنڭ هلاکتلری آلرنڭ غیرتلرینڭ درجەسندن طووا، تراگیدیادەغی کبك، مانعه‌لردن طومی. مثلا یوغاریده تیکشرلگان „آلدم بیردم“ قهرمانی عالیه غیرتلی بر قز بولغانلقدن، هلاك بولمادی، بلکه اوزینه، قوٖطوٖلوٖر اوچون برتەن یول طابدیده، درامانڭ سوڭلشی کوڭللی بولوب چقدی؛ اما „بختسز یکت“ نڭ باش قهرمانی ذاکر، غیرتی جیتەرلك بولماغانلقدن، هلاك بولدی. اوشبو ئەیتلگان سببلرگه بناً، „آلدم بیردم“ نی تراگیدیا دیب آتاب بولمی.

درامادە کوٖلکوٖ عنصری - «آلدم بیردم» دراماسندە، عالیه وصادقنڭ معقول کوٖرەشلری بلەن برگه، بزعریفه، احمدی، خدیجه وفخرالنسالرنڭ کوٖرەشلرندە کورەمز. بوشخصلرنڭ نامعقول کوٖرەشلری بزدە بعضا کوڭللی وبعضا نفرت وکورەسی کیلمەو بلەن قاطش کوٖلکوٖ اویاتالر. بوفرقەنڭ خاراکتیری، آلرنڭ کوٖرەشلری وبوکوٖرەشدن آلغانیمز تأثر، موندی اثرلرنی کامیدیا بلەن یاقنلاشدرا، لکن «آلدم بیردم» نی، آندە تراگیدیا عنصری‌دە کوب بولغانلقدن، «کامیدیا» دیب آتارغەدە بولمی. مونه شوندی اثرلر «طار معناسی بلەن دراما» دیب آتالا. تراگیدیا وکامیدیا عنصرلرن برگه آرالاشدرو یاکٔا زمان دراما اثرلرینده شوندی رواجده، که قای چاقده بر اثرلی تراگیدیامی، ئەللە کامیدیامی جملەسندن صانارغه آبدراب قالاسن.

طار معنادەگی درامانڭ مندرجەسی تراگیدیا وکامیدیا مندرجەلرینه قاراغانده، طوٖرمشقه یاقنراق بولا.

درامانڭ تاریخی - طار معنادەگی دراما، تمثیلی شعرنڭ برتوٖری بولو یاغندن، اوتکان ۱۹ نچی عصردە فرانسیه بلەن آنگلیەدە بروقتده دیرلك پیدا بولدی. آنڭ چغوٖوی عربده فیادالیزم[1] نڭ یغلوب، اورتا طبقەنڭ - میشچان طبقەسینڭ کوتەرلوویندن کیلدی. اورتا طبقەدن ییتشکان اوقوٖمشلی ذاتلر،

(۱) قرون وسطادە یاوروپادە زور قوّت وسلطه ایەسی اولاراق بیر بیلەو اصولی.

یالغان - قلاسیسیزم تراگیدیالرینده تصویر ایتلوب، فیاداللر [1] قزقسنا طۇرغـان قهرمان طۇرمشندن قزق طابمیچه، اوزلری منسوب بولغان عادی کشیلرنڭ طۇرمشندن قـزق طابالر ایـدی. ئـه‌نـه شولای، عادی کشیلرنڭ قایغو وشادلقلرن دراما شعر بنده تصویر ایتو ـ طار معناسی بله‌ن دراماده کورلدی، که بو، باشده «میشچان دراماسی» دیب‌ده آتالا ایدی. میشچان دراماسینڭ نظریه‌لرن فرانسوز محرری «دیدرو» [2] یازوب چغاردی و آنگا «دراما» اسمن‌ده اول بیردی. چققان وقتنده دراماده صنعتکارانه خاصیتلر یوق ایدی. چونکه دراما محررلرینڭ مقصدی - قهرمانلرنڭ آیانچ حاللرن تصویر ایتوب، تماشاچیلرده قزغانو طۇیغۇسی اویاتو بولغانلقدن، قهرمانلرنڭ حاللری غیر طبیعی روشده کورسه‌تله ایدی. دراما صنعتکارانه ایجاد بولوب، نیمس محررلری «له‌سسینغ» و «شیللر»دن باشلانا (بوصوڭغسینڭ «مکر و محبت» ی تاتارچه‌غه ترجمه ایتلگان)؛ روسلرده ایڭ شه‌ب دراما محرری «آستروۋسکی (۱۸۲۳ - ۸۶)، بزده دراماچیلر ع. کمال و ع. اسحاقی‌در.

---

(۱) زور قوّت وسلطه‌غه ایبه بولغان بیر خوجه‌لری. (۲) فرانسوز قاموس الاعلامچیلرینڭ باشلغی و۱۸نچی عصرنڭ الوغ محرری؛ ۱۷۱۳ده طوغان، ۱۷۸٤ده ئۇلگان.

علاوه.

درامانڭ ایکنچی درجه‌ده‌گی تۇرلری.

درامانڭ یوغاریده کورسه‌تلگان تۇرلریندن باشقه، ایکنچی درجه‌ده‌گی تۇرلری‌ده بار: میلادراما، ۋاده‌ۋیل، فارص و«فه‌یه‌ریا».

میلادراما.

„میلادراما“ اسمی، شوندی دراما اثرلرینه بیرله، که آنده، قاراوچیلرغه نفراق تأثیر حاصل بولسون اوچون، موزیکا کرتله. قاطشقان شخصلرنڭ ایڭ تأثیرلی سوزلری، آور و آیانچ حاللری کورسه‌تله؛ کوبره‌ك وقتده میلادرامالرنڭ مندرجه‌سی صییق بولا.

ۋاده‌ۋیل.

شایان واونکن مندرجه‌لی؛ جر، تاقماق ونظملرنی اچینه آلغان کچره‌ك دراما اثری „ۋاده‌ۋیل“ دیب آتالا. ع. کمال‌نڭ „برنچی تیاتر“ ی کبی.

ۋاده‌ۋیل عادتده صحنه‌گه آور وجدی تراگیدیا، دراما کامیدییالر اوینالغاندن صوڭ قویۇلا، که قاراوچینڭ روحنده بولردن حاصل بولغان آور تأثر جوولوب کیتسون.

فارص.

فارص — اویناق مندرجه‌لی دراما اثریدر، که مونڭ، یات وچوبالچق کورنش واۋچراشولرنی تصویر ایتوب، تماشاچیلرده کولکونی اویاتودن

باشقه مهم مقصدی یوقدر. فارصلرنك بیك ادبسزلری وتربیه‌لی كشینك قارارغه جیره‌نه طورغانلری‌ده بولا.

فه‌یه‌رییا.

چات خیالی كورنشلرنی تصویر اینكان وجدی مندرجه‌دن بوش بولغان، لكن غایت شه‌ب ومكمل دیكاراتسیالرغه نیگزله‌نگان تیاتر اویونی „فه‌یه‌رییا" دیب یورتله. (روسچه‌ده‌غی „آیغه سیاحت"، „هند اورمانلرینده").

تیاتر صحنه‌سنده تماشا ایتلور اوپیرا، آپیریتتا كبك، شخصلرنك سوزلری موزیقا وكوی بـله‌ن فاطشقان موزیقی صنعت اثرلرینده هم، جانلی هیكل اسمن آلغان وسویـله‌شمیچه بیودن عبارت بـولغان „بـاله‌ت" اثـرلـرینده دراما عنصری آرتقی پلانغه سورولگانلـكدن، نظریات ادبیه بولردن بحث ایتمی.

فهرست

بيت

مؤلفدن ٣

نظریات أدبیه فن بولو یاغندن
نظریات ادبیه‌نك بولینووی
عمومی نظریات ادبیه ٧
تألیف
تألیفنك عنصرلری

استیل ـ اسلوب ٩

اسلوب (سوز صایلاو یاغندن)
تعبیرلرنی تصویری یاصی طورغان سوزلر ١٠
صفتلر
اوشاتو

مجازلر
مجازنك بولوکلری ١١
استعاره

تشخیص ١٢
مجاز مرسل

مبالغه
ئیرونیا ـ تهکم ١٣
سارکازم
فیگورالر

فیگورالرنك تورلری
مراجعت
تکرار ١٤
کوچه‌یتو

بيت

مقابله
کیسو ١٥
توشورو

صوراو ١٦
اسلوب (جمله توزو یاغندن)

نظم ١٧
خلق نظملرینك اولچه‌وی

طوغز ایجکلی نظملر ١٨—٢٠
اون ایجکلی نظملر

اونبر ایجکلی نظملر ٢١

اون اوچ ایجکلی نظملر ٢٢

اون دورت ایجکلی نظملر ٢٣

قافیه ٢٤

اسلوب (جمله‌لرنی طوتاشدرو یاغندن) ٢٥
اوزمه سوز

تزم ٢٦

قاطش یاکه طبیعی سوز ٢٩

سوزنك لغت یاغندن توزولشی ٣٠

اسلوبنك مزیتلری
درستلك
آچقلق ٣٤
آنقلق
تازالق

	بیت
خصوصی نظریات ادبیه نثر و شعر نثر نظریاتی نثری تألیفلر	۳۵
نثری تألیفلرنڭ بولکلری تصویر	۳۶
نیلر تصویر ایتله تصویرنڭ قاعده‌لری	۳۷
تصویرنڭ پلانی تصویرنڭ مزیّتلری خصوصی وعمومی تصویرلر	۳۸
عمومی تصویر عمومی تصویرنی توزو عمومی تصویرنڭ اهمیتی نثری وشعری تصویرلر	۳۹
شعری تصویر بله‌ن نثری تصویرنڭ اوز آرا مناسبتلری	۴۰
سیاحتنامه‌لر سیاحتنامه‌نڭ وظیفه‌سی سیاحتنامه‌نڭ مندرجه‌سی سیاحتنامه‌لرده افاده ترتیبی خیالی سیاحتنامه‌لر سیاحتنامه‌لرنڭ اهمیتی	۴۱
تحکیه تحکیه‌نڭ ماده‌لری	۴۲
تحکیه‌ده فکرلرنی ترتیب تحکیه تورلرینڭ مهملری	۴۲
وقائعنامه‌لر وقائعنامه‌لرنڭ اهمیتی میموارلر میموارلرنڭ اهمیتی تاریخ تاریخنڭ وقائعنامه‌لر ومیموار-لردن آیرماسی	۴۳
تاریخنڭ تلنده‌گی خصوصیّت بیوغرافیا بیوغرافیانڭ وظیفه‌سی بیوغرافیانڭ مزیتی	۴۴
بیوغرافیانڭ مأخذلری آفنا بیوغرافیا، نیکرالوغ خاراکتیریستیکا	۴۵
خاراکتیریستیکانڭ بیوغرافیا وتاریخقه باغلانیشی خاراکتیریستیکانڭ مزیّتی علمی یاکه فلسفی تألیفلر	۴۶
محاکمه وآنڭ مندرجه‌سنده‌گی عنصرلر محاکمه‌نڭ تورلری تنقید، کریتیریوم، تنقیدنڭ وظیفه‌سی	۴۷
آنتیکریتیکا، تنقیدنڭ اهمیتی فن یاکه سیستیم تصنیف ــ کلاسیفیکاتسیا	۴۸

بیت

خطابی تألیفلر
خطبه‌نــڭ بــاشقه تألیفلردن آیرماسی ٤٩
خطبه‌نڭ خصوصیتلری
خطبه‌نڭ توزولشی ٥٠
شعر نظریاتی
طبیعت و صنعت
ایکی تورلی صنعت
صنعت نفیسه و شعر ٥٢
صنعت نفیسه بیش تورلی ٥٣
شعری ئیدییال
اولڭ و تیسکه‌ری ئیدییاللار ٥٤
شعری تیپر ٥٥
شعری خارا کتیر ٥٦
صورتلرنڭ صنعتکارانه بولووی
ادبیات نفیسه
صنعت نفیسه تورلرینڭ اوخشاشو و آیرلو یاقلری
پلاست وآواز صنعتلری
صنعت نفیسه‌نڭ اهمیتی ٥٧
صنعتکارلر
الهام ٥٨
شعرنڭ چقووی یاغندن بولینووی
خلق شعری وآنڭ خصوصیتلری ٥٩
ادبی شعر
ادبی اثرلرنڭ خصوصیتلری ٦١

بیت

شعری اثرلرنڭ موضوع یاغندن بولینووی
ئه‌پوص
خلق ئه‌پوصی وآنڭ تورلری
اساطیر ئه‌پوصی ٦٢
ئه‌کیه‌تلر ٦٣
قهرمان ئه‌پوصی ٦٤
تاریخی ئه‌پوص
مقال و تابشماقلر ٦٥
ادبی ئه‌پوص ٦٦
داستان ٦٧
هومیرنڭ داستانلری
تقلیدی داستانلر ٦٨
یاڭا زمان داستانی ٦٩
ئیدیللیا ٧٠
مه‌ثه‌ل ٧٢
باللادا ٧٣
بو زمانده‌غی صنعتکارانه ئه‌پوصنڭ فورمالری
رومان ٧٤
رومانڭ اهمیتی ٧٥
تاریخی رومان، زمانه رومانی ٧٦
قصه، حکایه
لیریکا ٧٧
لیریکا اثرلرنده ئه‌پوص عنصری ٧٨

بیت

لیریکا اثرلرینڭ صنعتکارانه
بولووینڭ شرطلری
اچکی شرطلر ۷۹

طشقی شرطلر
لیریکا اثرلرینڭ اهمیتی ۸۰

لیریکانڭ تورلری
خلق لیریکاسی وآنڭ فورماسی
جرلر
جرغه احتیاج
تاتار جرلرینڭ خاراکتیری ۸۱

خلق جرلرینڭ خصوصیتلری
ادبی لیریکانڭ تورلری
فخریّه ۸۲

ئەلیگییا
ساتیرا ۸۳

دراما
درامانڭ موضوعی
درامادە واقعەنی تصویر یولی ۸۵

دراماده کورەش ۸٦

بیت

دراماده اشنڭ خصوصیتی
درامانڭ قهرمانی
درامانڭ ادبی فورماسی ۸۷

دیالوغ
مانالوغ
درامانڭ توزولشی ۸۸

درامانڭ توزولشندە کیسەکلر
درامانی صحنه‌گه قویونڭ کیره‌کلگی ۸۹

صحنه اویونلرینڭ اهمیتی
تیاتر بناسی
درامانڭ تورلری وتاریخی
تراگیدییا ۹۱

تراگیدییانڭ تاریخی ۹۳
کامیدییا ۹۵
کامیدییانڭ تاریخی ۱۰۰
طار معناسی بلەن دراما ۱۰۲
درامانڭ تاریخی ۱۰٤
درامانڭ ایکنچی درجەدەگی تورلری ۱۰٦

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

مؤلفنڭ باصلغان اثرلری.

۱) «آقملا» (شاعرنڭ ترجمهٔ حالی وشعرلری) ۲ دفعه باصلدی.

۲) «اسلام فیلسوفلری» (دین مصلحلری شیخ محمد عبده ایله، جمال‌الدین افغانی بیوغرافیالری).

۳) «معیشت یوللری» (سعی، عمل، اقتصاد). } عربچه‌دن ترجمه‌لر.

٤) «سوملك وأولنمك» (فلسفی بحثلر). } عربچه‌دن ترجمه‌لر.

۵) «تاتار تاریخی» (رشدی مکتبلر اوچون درسلك).

٦) «بوددا» (هند پیغمبری سا کیا-مونی‌نڭ ترجمهٔ حالی؛ روسچه‌دن ترجمه).

۷) «نظریّات ادبیّه» اوشبو کتاب.

بهاسی 40 تین.

هر شهرده‌گی مشهور
کتابچیلرده صاتلا.

باش اصقلادی قزانده مؤلفنده
و «صباح» کتبخانه‌سنده

— هم —
اوفـاده «صباح» ده.